Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

FORTIDS VEJE

HISTORISK LÆSNING

„Prærieskonnerterne" erobrer Vesten

REDAKTION HAL KOCH

Ivan den Skrækkelige og Danmark. — Det historiske Bygholm. — Da Dampskibet kom til Danmark. — Vestens Erobring. — Nikolaj Edinger Balle.

DET DANSKE FORLAG

»FORTIDS VEJE« 8. ÅRGANG NR. 4. · JULI 1950

IVAN DEN SKRÆKKELIGE OG DANMARK

Af arkivar *Henry Bruun.*

Det russiske kejserrige var i det 16. årh. endnu en ung stat. På Valdemar Sejrs tid brød et østasiatisk krigerfolk, mongolerne, som et uvejr ind over Østeuropa, og gennem 2-300 år bevarede de overherredømmet over største parten af det nuværende Sovjetrusland. En ændring heri indtrådte først, da mongolernes styrke undergravedes af indbyrdes strid; så lykkedes det 1480 storfyrst Ivan III af Moskva, der forinden havde underlagt sig Novgorod i Nordvestrusland, at gøre ende på det vigtigste af deres riger. Ivan, der var gift med en datter af den sidste byzantinske kejser, betragtede sig som sin svigerfars efterfølger; ud fra samme opfattelse antog hans sønnesøn ved sin kroning 1546 titlen zar; ordet er det samme som Cæsar og kejser. Ivans søn Vassili IV og endnu mere sønnesønnen Ivan IV, kaldet den Skrækkelige, (1533—84) fortsatte hans gerning; begge udvidede deres riges grænser betydeligt og i alle retninger. Allerede i denne tidlige periode fremtræder tydeligt den stræben, der århundreder fremover skulle beherske russisk udenrigspolitik, kampen for at få trygt fodfæste ved de store have, Østersøen i nord og Sortehavet i syd.

Med denne voldende stormagt knyttede Danmark meget tidligt diplomatisk forbindelse. Den magtpolitiske grundlov, at man må være ven med sin nabos nabo, fornægtede sig heller ikke her. I sit had til den svenske rigsforstander Sten Sture greb kong Hans allerede 1493 til det

tvivlsomme middel at slutte forbund med Ivan III, men fik ikke megen glæde deraf: dels holdt venskabet kun få år, da hans erobring af Sverige 1497 belastede det for stærkt, dels gav forbindelsen med de »kætterske og umilde« russere den svenske nationale opposition et kun alt for taknemligt agitationsgrundlag. Dog fornyede Christian II 1517 forbundet og opnåede ved den lejlighed tillige en begunstiget stilling for de danske købmænd.

Med kongens afsættelse seks år senere bortfaldt denne alliance, og i forbindelsen mellem de to lande indtrådte nu en pause, der — så vidt man kan se — kom til at vare over en menneskealder. Imens ændredes de politiske forhold ved Østersøens østkyst stærkt. Landene fra Estland ned til Vestpreussen beherskedes i senmiddelalderen af tyske ridderordener; men i det 15. århundrede havde Polens fremgang væsentligt svækket ordensstatens magt, og da så reformationen kom til, gik den helt i stykker. Østpreussen omdannedes 1525 til et hertugdømme under Christian III's svoger Albrecht af Brandenburg, og da Polakkerne allerede forinden havde sat sig fast i Vestpreussen, var kun Sværdridderordenen tilbage. Den beherskede af navn Lifland(Letland), Estland og Kurland; men dens modstandskraft var ringe, og den var omgivet af naboer med god appetit. Navnlig fra midten af det 16. århundrede indtrådte en indre opløsning, som gjorde ordenslandet til et indbydende bytte. Polakkerne var de første på pletten og fandt støtte hos ærkebispen af Riga; men russerne var heller ikke sene i vendingen. Ivan IV var straks opmærksom på chancen for at nå frem til Østersøen og fandt snart påskud til fredsbrud; i 1558 brød en stor russisk-tatarisk hær uden at møde alvorlig modstand ind over det østlige Lifland, som blev skånselsløst hærget og plyndret. Landets uduelige og ukrigerske

herrer fik nu travlt med at påkalde hjælp fra alle verdenshjørner, men den blev ikke billig, selv om polakkerne nu ikke længere var ene om budet. Svenskerne, som beherskede nordsiden af den finske bugt, ville gerne have sydkysten med, og esterne, der var protestanter, foretrak svensk herredømme for polsk. Men også Danmark meldte sig.

Estland havde fra Valdemar Sejrs tid i over 100 år været en del af det danske rige, og selv om Valdemar Atterdag havde solgt det, mente man dog i danske regeringskredse, at han havde forbeholdt sig en vis højhedsret, som nu burde træde i kraft. Man savnede heller ikke et støttepunkt i landet selv; de danske konger ejede et par godser i nærheden af Reval, og deres lensmand her blev en virksom agent for danske interesser. Ham skyldtes det, at forskellige liflandske myndigheder i 1558 henvendte sig til Christian III om bistand. Den gamle konge ville dog ikke styrte sig ud i så fjernt et foretagende uden først at have set sig vel for. Derfor udsendte han et gesandtskab, som skulle besøge ikke blot Lifland, men også Moskva. Her blev det venligt modtaget; for Danmarks krav på Estland fandt det ganske vist ingen forståelse hos zaren; men han tilstod liflænderne et halvt års stilstand og erklærede sig i øvrigt villig til at forny det gamle forbund med Danmark.

Mens gesandterne var på rejse, var Christian III død (nytårsdag 1559). Hans søn og efterfølger Frederik II var mindre forsigtig, og han havde desuden en yngre broder, Magnus, som han gerne ville have anbragt, så han kunne undgå at dele sin part af hertugdømmerne Slesvig og Holsten med ham. I efteråret 1559 lykkedes det kongen at købe Øsel stift til ham; dermed fulgte den verdslige magt over det meste af denne ø og over kystlandet Wieck

på fastlandet lige overfor. Da Magnus året efter havde taget sit lille fyrstendømme i besiddelse, forsøgte han dristigt at udvide det; men den kun tyveårige biskop kunne slet ikke klare sig under de fremmede og yderst forviklede forhold; russerne, der igen var gået til angreb, tog uden videre Wieck, og i foråret 1561 rejste Magnus hjem for at søge hjælp hos sin storebror. Han fik den, men på ydmygende vilkår; i virkeligheden måtte han afstå hele sin magt til en af kongen udnævnt statholder. Denne rejste straks til zaren, der indrømmede stilstand for Øsel og Wieck til pinse 1562, men forlangte forhandlingerne fortsat. Dette krav opfyldtes hurtigt; i sommeren 1562 besøgte et stort dansk gesandtskab under ledelse af Ejler Hardenberg Moskva. Det opnåede her alt, hvad der med billighed kunne ventes, idet Ivan IV klart anerkendte den danske konges og hans broders ret ikke alene til Øsel og Wieck, men også til store dele af Estland. Samtidig indgik de to fyrster et forbund, der udtrykkeligt var rettet mod Polen og Sverige.

I dette sidste forhold ligger forklaringen på zarens forbavsende imødekommenhed: han anså med grund Danmark for en mindre farlig medbejler end de to andre magter. Navnlig havde Sverige siden 1561 boret sig ind i Estland på en måde, der måtte vække mistro og uvillie i København som i Moskva. Erik XIV af Sverige og Frederik II ville begge være herrer over Estland, og dette blev en hovedårsag til den ulykkelige Syvårskrig (1563—70). Under denne havde Danmark ikke megen nytte af sin russiske forbundsfælle. Ivan hverken kunne eller ville hindre, at svenskerne 1563 erobrede Wieck og senere tillige angreb Øsel. Zaren var i disse år stærkt optaget af krige med polakkerne og med tatarerne på Krim, men han nærmede sig også direkte til Sverige; ved en fore-

Ivan IV den Skrækkelige.
Efter samtidigt kobberstik.

løbig fred 1564 godkendte han en del af dets erobringer i Estland, og 1567 forhandledes endog om et forbund; i krigen med Danmark tilbød zaren mægling. Men venskabet med Sverige holdt ikke, da Erik XIV blev sindssyg og mistede sin krone; hans broder og efterfølger Johan III var en uforsonlig fjende af Rusland.

Omslaget i svensk politik forklarer Ivans imødekommenhed, da Magnus, hvem svenskerne var ved at fordrive fra Øsel, i sin nød søgte hans hjælp. I sommeren 1570 kom han efter indbydelse til Moskva, hvor han udråbtes til konge af Lifland — under zarens overhøjhed, vel at mærke — og desuden fik store gaver og løfte om en moskovitisk prinsesse til ægte. Men da festlighederne var til ende, sendtes han sammen med en russisk hær til den svenske front; den følgende vinter belejrede han uden held Reval.

For Frederik II var broderens ophøjelse kun til besvær. Han var på det tidspunkt dybt inde i fredsunderhandlinger med Sverige under kejserlig mægling i Stettin. Her var der ingen, der tog den nybagte konges rettigheder alvorligt. Ved freden i Stettin forsøgte man at ordne striden om Lifland således, at Sverige mod erstatning for sine krigsomkostninger skulle afstå sine erobringer derovre til kejseren, som derpå skulle give dem til den danske konge som len; Magnus fik kun en beskeden chance, hvis han ville sige sig løs fra russerne. Denne indviklede ordning blev aldrig gennemført; Danmark måtte fremdeles nøjes med Øsel.

Hos zaren vakte Stettinfreden udelt mishag; han så deri et dansk brud på forbundet af 1562. De svenske besiddelser angreb han fra 1572 direkte, med stor overmagt og i begyndelsen med betydelig fremgang. Af Danmark følte han sig svigtet, og det stemte ham ikke mildere, at

der fra dansk side indløb stadige klager over russernes mangel på respekt for den norske grænse. Endnu mere vred blev han, da den danske statholder på Øsel, hvem zaren ikke helt uden grund mistænkte for at spille under dække med svenskerne, 1575 købte tre slotte i Wieck af tyske lejetropper, der havde fået dem i pant for tilgodehavender hos den svenske konge. Ivan så deri et forsøg på at narre ham for hans retmæssige bytte, og 1576 fik han slottene i sin magt. Magnus derimod var i nogle år forholdsvis højt anskrevet hos ham, og den danske eventyrer fik virkelig sin russiske prinsesse — hun var for øvrigt ved brylluppet kun 13 år gammel. I længden holdt venskabet dog ikke; Magnus' virkelige magt var indskrænket til nogle få slotte, og han kunne med grund føle sig skuffet. Da han i 1577 forsøgte at optræde på egen hånd, lod zaren et halvt hundrede af hans tilhængere henrette, selv blev han kastet i fængsel og måtte døje en hård straffetale, før han igen kom på fri fod. I begyndelsen af følgende år stillede han sig med sine få besiddelser under den polske konges beskyttelse; han var sluppet helskindet fra sit farlige eksperiment, men førte i sine sidste år til sin død 1583 en kummerlig aftægtstilværelse på et slot i Kurland.

Intet var således i virkeligheden tilbage af det dansk-russiske forbund af 1562. En dansk gesandt, Poul Wernicke, hjembragte 1576 en skrivelse fra zaren, hvori denne frakendte danskerne ethvert krav på Lifland; de indrømmelser, han selv i 1562 var gået ind på, anså han sig løst fra, da Frederik II ikke havde overholdt sine forpligtelser. Ville den danske konge have et fredeligt forhold til Rusland, måtte han sende gesandter til forbundets fornyelse og overlade Øsel til Magnus. Klagerne vedhørende forholdene ved Norges-grænsen var zaren der-

imod villig til at afhjælpe, når han fik nærmere underretning derom.

Der var inden for den danske regering ikke fuld enighed om svaret. Frederik II anså det ikke for umagen værd at forhandle mere med russerne; rigsrådet derimod, der ved denne som ved mange andre lejligheder virkede for en mere forsigtig og fredelig politik, fandt, at der burde gøres endnu et forsøg, og da denne opfattelse var enstemmig, bøjede kongen sig. Så kunne man tage fat på forberedelserne, der blev vidtløftige. Det måtte i enkeltheder fastsættes, hvilke standpunkter gesandterne skulle hævde, og hvor meget de måtte slå af på dem. Der skulle vælges et orlogsskib, som kunne føre dem på passende måde over Østersøen, og adskilligt stuves under dets dæk, både til de rejsendes egen fornødenhed og til gavebrug. Sidst, men ikke mindst skulle selve gesandtskabets personale, der efterhånden løb op til over 100 personer, omhyggeligt udvælges; eventyrlystne ansøgere måtte udskydes, pålidelige og erfarne mænd sættes i stedet. De egentlige gesandters tal var fire; det var en brav søulk fra Syvårskrigen, Arild Urup, der rimeligvis kom med netop i denne egenskab, da en stor del af rejsen skulle foregå til søs; endvidere en ubetydelig skånsk herremand, Gregers Ulfstand, og som sekretær en yngre borgerlig kancelliembedsmand, Poul Wernicke; det var en dygtig og af kongen afholdt diplomat, og den eneste af de fire, som før havde været i Rusland. Endelig den mand, der skulle lede og tage hovedansvaret for hele foretagendet, Jakob Ulfeldt.

Af dennes slægt kender vel de færreste nu andre end hans sønnesøn Corfitz, Leonora Christinas så ufordelagtigt bekendte ægtefælle. Rigshovmesteren var imidlertid

kun et sent skud på en ældgammel stamme. Sit navn fik slægten ganske vist først under Frederik I, men den tog det efter sit ejendommelige våben, et fabeldyr med ulvens hoved og forkrop, ørnens vinger, ben og hale; og dette mærke, der smager af oldtid og hedensk overtro, kan følges helt tilbage til Valdemarernes tid. Særlig i det 16. og 17. århundrede førte mange fremstående og dygtige mænd det i deres segl. Jakob Ulfeldt tilhørte en fynsk gren, der gennem et par hundrede år havde været knyttet til herregården Kogsbølle, det senere Holckenhavn, tæt ved Nyborg. Efter grundige studier i ind- og udland og nogle års hoftjeneste deltog han som officer i Syvårskrigen og blev — som to ældre brødre før ham — medlem af rigsrådet. Flere diplomatiske sendelser af mindre rækkevidde havde været ham betroet; nu, da han var en mand midt i fyrrerne, fik han sit livs store opgave.

Om han selv havde ønsket den, får stå hen. At det ærefulde hverv ikke tillige ville blive nemt og behageligt, må han i hvert fald have vidst. Poul Wernicke kunne fortælle ham derom; han var under sin sendelse til Rusland et par år før vilkårligt blevet tilbageholdt i månedsvis, før han fik lov at rejse hjem. Og dog var dette intet mod, hvad svenske gesandter omkring 1570 var kommet ud for: de transporteredes som fanger til en lille by et par hundrede kilometer øst for Moskva, hvor de måtte opholde sig over et år; da de omsider førtes for zaren, blev de gentagne gange tvunget til at falde på knæ for ham; først efter halvtredie års forløb sendtes de hjem med uantagelige fredsvilkår og knækket helbred. Også herom var vel rygtet nået til Danmark. Det har derfor snarest været med bange anelser og blandede følelser, at Jakob Ulfeldt en forårsdag i 1578 forlod sit trygge og smilende

fynske herresæde og sine umyndige drengebørn (deres moder var forlængst død) for at give sig en uvis fremtid i vold.

Afrejsen fandt sted Kristi Himmelfartsdag, den 9. maj, og har sikkert frembudt et festligt skue. En hel lille flåde, under kommando af den skotskfødte admiral Alexander Durham, lå rede til at modtage og ledsage gesandtskabet. Den omfattede tre store skibe — Elefanten, Nattergalen og et tredie, hvis navn er gået i glemme — samt mindst fire mindre skibe, såkaldte galejer. Med sejlene fyldt af frisk forårsblæst svingede eskadren ned mellem Øresunds to danske kyster. Men vejret holdt ikke sine gode løfter, og Hammervandet hævdede sit ry som et uroligt farvand; det blev nordenstorm med så tæt regntykning, at galejen Abraham tørnede mod Elefanten med en sådan kraft, at det mindre skib var lige ved at synke og bl. a. mistede både fokke- og mesanmast, mens det store fik en læk, der gjorde det nødvendigt at holde pumperne uafbrudt i gang. En ny forskrækkelse fik søfarerne, da de efter at have kastet anker i mulm og mørke næste morgen i daggryet opdagede, at de befandt sig i faretruende nærhed af Bornholms klippekyst. Det blev nu nødvendigt at anløbe Rønne for at reparere, og først den 25. nåede gesandterne deres foreløbige mål, Øsel, og kunne vinke farvel til skibene, som skulle bruge ventetiden, til de kom igen, til at gøre jagt på Østersøens fribyttere. Efter sørejsens strabadser hvilede de høje herrer i nogle dage ud hos den danske statholder på Arnsborg slot; så fortsattes rejsen til hest gennem øen og derfra med færge over til Wieck, hvor man 2. juni kom i forbindelse med de russiske lokalembedsmænd. Den ca. 1000 kilometer lange rejse over land kunne begynde. Den kom til at vare det meste af sommeren.

Kursen var i begyndelsen hovedsagelig østlig, over Fellin og Dorpat til den store by Novgorod, som man nåede ved udgangen af juni, men hvor man af russerne nødtes til at ligge stille i over en måned; endelig tilbagelagdes den ca. 500 kilometer lange strækning i sydøstlig retning fra Novgorod til zarens residens i løbet af et par uger. Turen til Novgorod førte gennem det ulykkelige Lifland, hvor krigen nu i en snes år havde været den normale livsform, og som bar tydeligt spor deraf; i øjeblikket var det svenskerne, der var i offensiven, hvad der medførte betydelige omveje og forsinkelser for gesandterne; russerne fandt det nødvendigt at omgive dem med en anselig militær eskorte, ved en enkelt lejlighed endog 1400 mand, hvoraf 1000 tatariske ryttere. Oftest måtte rejseselskabet overnatte under åben himmel, og da Ulfeldt en enkelt gang fik anvist et tarveligt træhus til nattekvarter, gik der ild i det, før han endnu var kommet til ro, og en del af hans bagage gik op i luer.

I Novgorod fik gesandtskabet anvist en mere standsmæssig bolig; men i øvrigt behandledes de som fanger, idet russerne trods deres heftige protester forbød dem at forlade deres kvarter; kun deres tjenerskab fik efterhånden lov at gå ud og købe ind. Alligevel blev der under den lange ufrivillige hvile i den gamle handelsby, der havde en berømmelig fortid, og først otte år før helt havde måttet underkaste sig Moskva, uundgåeligt nogen lejlighed til iagttagelser af russiske samfundsforhold og kultur. Som mange af datidens danske adelsmænd var Ulfeldt levende teologisk interesseret, og de kirkelige forhold i Rusland tager derfor megen plads i hans rejseskildring. De fyldte ham med en dyb og ublandet modvillie, som han heller ikke fandt grund til at lægge skjul på. Uden at lade sig afskrække af sprogvanskelighederne

— al samtale måtte jo foregå ved hjælp af tolk — indlod han sig ufortrødent i diskussion med de russiske embedsmænd og præster, hvem nysgerrigheden drev til at besøge ham, og navnlig søgte han med god gammelluthersk brug af skriftsteder som slagvåben at overbevise dem om helgendyrkelsens ugudelighed; først da modparten begyndte at ymte om de strenge straffe, der i Rusland plejede at ramme dem, der fornægtede helgenernes undergørende kraft, holdt han forsigtigvis inde. Ivrigt søgte han også oplysninger om de store klostre, som han kom i nærheden af; han havde en ganske rigtig fornemmelse af deres betydning, og især var han imponeret af den hellige Sergius' Trefoldighedskloster nordøst for Moskva, en hel lille by med talrige kuppelkirker og andre monumentale bygninger og med et tilliggende af skove, fiskevand og agerjord, der ikke gjorde mindst indtryk på den mere beskedent vante danske godsejer.

Fra klostret var der kun en halv dagsrejse til rejsens endepunkt. Det var ikke Moskva, men Alexandrovskaja Sloboda, der allerede i mange år havde været Ivans foretrukne opholdssted. Endnu ligger her — små 100 kilometer nordøst for hovedstaden — en lille by, Alexandrov; men zarens slot er sunket i grus, selv om dele deraf måske skjuler sig i store gamle klosterbygninger. Ligesom Kreml var det en ejendommelig blanding af en fyrstelig residens og en national helligdom; et ansetligt kloster, hvis munke hørte til zarens daglige omgang, var en del deraf, og et primitivt billede i Ulfeldts rejseskildring viser da også jævnsides med tre høje stenhuse tre kuppelkirker, alle omgivet af samme ringmur. Ankomsten til slottet fandt sted under eskorte af beredne tropper, hvis chef anviste rejsefølget et herberg i nærheden og pålagde Ulfeldt at passe på at nævne zarens titel før den danske

konges. Om gesandternes ærinde forsøgte han forgæves at udfritte dem; derimod lykkedes det ham at få at vide, hvilke gaver de efter tidens skik medførte; det var guldbægre.

Den 21. aug. opnåede de danske adelsmænd omsider den attråede audiens. Ivan modtog sine gæster omgivet af hele en østerlandsk fyrstes tunge pragt; iført en kjole af gult silketøj sad han på en høj trone; om halsen bar han et juvelbesat guldsmykke, på hovedet en diamantprydet hat omgivet af kejserkronen, på alle ti fingre ringe med perler, i hånden et scepter. Ved hans side sad, lidt lavere, hans ældste søn — den samme han tre år efter kom til at slå ihjel i hidsighed — iført rød silke; han bar trods sommerheden en hue af kostbart pelsværk. De to høje herrer bød nådigt gesandterne hånden, og zaren spurgte til Frederik II's helbred. Ulfeldt oplyste ham derom og begyndte derefter på en tale. Han havde mærket sig russernes gentagne råd og passede nøje på at få alle led i zarens titel med og nævne den før sin egen konges. At dette virkede efter hensigten, var ikke til at tage fejl af, hvis man ellers tør tro Ulfeldts ord: Ivan »rejste Øynebrynene i vejret, ophævede Skuldrene oc opblæste det gandske Legome«. Men så havde han også fået nok; da gesandten ville fortsætte med en udvikling af Danmarks ønsker, blev han brat afbrudt med en henvisning til de russiske råder og brændte således inde med resten af sin sikkert velforberedte tale.

Samme dag var de danske gæster indbudt til taffel. Både zaren, hans søn og hoffolkene havde nu klædt sig om, så de var noget mindre fine end om formiddagen. Audienssalen var forvandlet til spisesal, flere borde stillet ind og overdådigt dækket. Ivan og hans søn var for fornemme til at dele bord med andre, så de sad for sig selv,

dog med gesandterne i nærheden. Tjenerne måtte stille deres fade fra sig på zarens bord, hvorefter han afgjorde, til hvem de skulle bringes, og hver gang dette skete, måtte alle gæsterne rejse sig; da der var over tres retter, blev der altså ikke megen madro. Ivan viste Ulfeldt den særlige opmærksomhed at lade ham bringe et bæger malvasier, som han selv først havde smagt på. Sin mening om storfyrstens manerer udtrykker Ulfeldt utvetydigt: »Czaren oc hans Søn aade med Knifve, en halff alen lange, deris Begere oc Skeder (Skeer) vare aff træ. Men med huor stor Wemmelse oc uskickelige Sæder hand fick mad, det veed alle de, som vare tilstede i det maaltid, saa jeg saae aldrig nogen aff huor ringe stand oc vilken hand oc kunde være, uskickeligere sidde til bords end denne Stormæctigste Kejser.«

Men gesandterne havde jo ikke gjort den lange rejse alene for festlighedernes skyld. Allerede samme dag var da også forhandlingerne begyndt; de førtes fra russisk side af et udvalg af zarens råder under ledelse af kansleren Andreas Solkau. En hjemme fra Danmark medbragt instruks foreskrev, at man skulle tilbagevise alle beskyldninger mod Frederik II for brud på forbundet af 1562 og principielt forlange dettes uændrede fornyelse, hvad der måtte medføre tilbagegivelsen af de omstridte slotte i Wieck; kunne dette krav ikke gennemføres, skulle man sælge det for den højst mulige erstatning i penge; ubetinget skulle gesandtskabet fastholde Danmarks ret til Øsel og til de dele af Kurland, som havde hørt under biskoppen. Det skulle endvidere påtale misforholdene ved Norges grænse og endelig våge over, at det nye forbund ikke blev mere tyngende for kongen end det tidligere.

Alt dette viste sig alt andet end let at gennemføre. Kun med hensyn til Norgesgrænsen var russerne i det mindste

i teorien medgørlige, i hovedspørgsmålene derimod stejlt afvisende: zaren ville hverken tilbagegive de omstridte slotte i Wieck og Kurland eller give erstatning for dem, og Øsel burde overdrages til Magnus. Et såkaldt »evigt forbund« kunne Danmark kun få, hvis det helt ville stille sig på Ruslands side mod Sverige og Polen; derimod tilbødes en tidsbegrænset fred. Selv for denne løsning, som gesandterne til sidst modstræbende gik ind på, var dog vilkårene hårde; i de 15 år, hvortil dens varighed begrænsedes, måtte Øsel ikke angribes; de norske grænsetvistigheder skulle bilægges, eventuelle danske fanger løslades. Til gengæld afskreves alle Frederik II's krav på fastlandsbesiddelser.

Gesandterne begrundede senere deres vidtgående indrømmelser med, at de var bange for, at russerne ellers pludselig ville kaste sig over Øsel og Nordnorge, på et tidspunkt, hvor ingen var rede til at tage imod dem. En anden grund vejede dog sikkert tungere: de danske udsendinge frygtede at blive tilbageholdt i Rusland og måske blive brutalt behandlede. Fra dansk side hævdedes da også siden, at traktaten var dem aftvunget.

Endda sparede deres eftergivenhed dem ingenlunde for yderligere besværligheder og ydmygelser. Det drejede sig mest om rene småting, f. eks. om et russisk krav om forhandlingernes videreførelse under fredsperioden, om den nøjere formulering af en paragraf, der forbød svenske eller polske lejetroppers passage gennem Øresund, eller endog blot, om der i pagtens indledning skulle stå, at danskerne havde *begæret* eller *bedt* om en 15-årig fred — svarende til, at zaren havde *bevilget* den eller *benådet* dem dermed. Men disse bagateller diskuteredes ikke des mindre med en lidenskab, de ikke syntes værd; i nogen grad skyldtes ophidselsen, at Ivan pressede stærkt på for

at få sagen bragt til afslutning. Russernes påståelighed og umedgørlighed gik Ulfeldt stærkt på nerverne; han karakteriserer deres forhandlingsform således: »Alt huad de siger, det vill de hafve skal være Ret, oc de taaler icke nogen vil sige dem imod; de holder ingen orden i deris ord, løber frem oc tilbage, oc udsiger alting ubetencksom, ligesom det kommer dem i tancker; de ville icke høre effter huad mand siger, falder ind mit i andres Tale, oc blifver stille ved det de selff har forrebract, oc lader sig intet drage der fra.« Sit højdepunkt nåede skænderiet selve den formiddag, da traktatens endelige bekræftelse skulle ske. I sidste øjeblik forlangte Ivan gennem sine råder ordene begæret og bevilget erstattet med de af ham ønskede, og da danskerne gjorde modforestillinger, var man på nippet til at komme i hår sammen; begge parter beskyldte hinanden for løgn, og det påstås endog, at en af russerne spyttede på de danske. Disse trak her som i de fleste andre henseender det korteste strå; rettelser og raderinger i det traktateksemplar, som endnu forvares i det danske rigsarkiv, vidner derom.

Omsider var man ved vejs ende, og den ejendommelige ceremoni, som efter russisk opfattelse uvægerligt hørte sig til, når en traktat skulle afsluttes, kunne finde sted. Ivan optrådte ved denne lejlighed med samme barbariske pragt som ved modtagelsesaudiensen, iført rød silkedragt og udrustet med alle kronregalierne; »om hans Hals hang et Guld-Smycke med adskillige Ædelstene, moxen (omtrent) paa den maade, som vore Adelige Damer i Danmarck plejer at drage.« Under traktatens oplæsning viste han sig meget uopmærksom, mere optaget af al sin stads end af at høre efter. De to renskrifter blev nu lagt sammen, og over dem et forgyldt krucifix; dette nærmede

zaren sig med ærbødige fagter og trykkede et kys derpå; først dermed havde han på fuldt retsgyldig vis forpligtet sig til at overholde det aftalte. Gesandterne, som først mente at kunne nøjes med en højtidelig edsaflæggelse efter vesterlandsk skik, nødtes til også at kysse — dog ikke krucifixet, men et russisk eksemplar af Johannesevangeliet. De fik derefter det fra russisk side udstedte traktateksemplar udleveret, mens Ivan personligt tog det fra dansk side udfærdigede til sig. Til sidst bød russerne på et par bægre melske, en i datiden yndet blandingsdrik af vin og mjød. Dagen efter modtog gesandterne deres afskedsgaver, som bestod i fint pelsværk — zobel-, mår- og ulveskind — i sådan mængde, at der måtte 43 mænd til at bære det frem.

Egentlig selskabelig omgang med de russiske bojarer og hoffolk opnåede de danske herrer ikke — endog ved modtagelsesmiddagen bænkedes de ved et bord for sig selv. De fremmede behandledes nærmest som spedalske. Den vin, man havde medbragt til at traktere med, hvis der kom visitter i herberget, blev der ingen brug for — til *det* formål; derimod kom den, som Ulfeldt bittert bemærker, til gavn som erstatning for det selv efter den tids, også i Danmark, beskedne krav uappetitlige drikkevand, russerne leverede. Gesandternes talrige tjenere måtte dog tage til takke med dette; de havde det i det hele taget næppe videre morsomt i slobodaen, da det i almindelighed ikke tillodes dem at gå uden for herberget. Et par skikkelige russiske bønder, der på hjemrejsen glædede danskerne med at sælge dem to gæs til afveksling fra den ensformige rejsekost, fik, da det blev opdaget, skældsord og prygl til tak. Alle disse træk stemmer godt nok med den symbolske skik, der faldt en

fornem pavelig udsending ved Ivans hof hårdt for brystet, nemlig at denne brugte at vaske hænder, hver gang han havde haft vesterlændinge i audiens.

Zaren havde gjort en slags undskyldning for, at danskerne på udrejsen var blevet opholdt så længe i Novgorod. Men havde de af den grund gjort sig forhåbninger om at komme hurtigere hjem, blev de bitterligt skuffet; de russiske rejseledsagere viste sig akkurat lige så ubehagelige som sidst. Også ruten gennem Nordvestrusland var i hovedtrækkene den samme, dog med den forskel, at gesandtskabet denne gang kom ud for en flere hundrede kilometer lang og noget farefuld sørejse med strømmen ned ad den klippefyldte flod Msta. Længst ophold fik danskerne denne gang i Dorpat, hvor russerne holdt dem hen i ugevis, fordi de havde fået den idé, at deres egne gesandter, som nu skulle til Danmark for at hente Frederik II's ratifikation, kunne få bekvem skibslejlighed ombord på de danske orlogsmænd. Det blev der dog ikke noget af; forsinkelsen blev nemlig så stor, at rejseselskabet først nåede frem til Østersøkysten en uge ind i november, over to måneder efter at det havde forladt zarens hof. De danske krigsskibe var forlængst vendt hjem, og risikere en novemberstorm på Østersøen ombord på en tilfældig handelsskude ville Ulfeldt og hans fæller ikke; så hellere rejse hjem over land. De russiske gesandter måtte klare deres rejseproblem selv.

Efter en uges hviletid hos Øsels gæstfri guvernør tiltrådtes da den lange og kolde køretur den halve Østersø rundt. Den første del deraf gik gennem polsk område, hvor danskerne fik en langt venligere behandling, end de længe havde været vant til. Julen måtte de tilbringe i nærheden af Stettin, og først den 6. januar 1579 pas-

Begyndelsen af det russiske eksemplar af traktaten af 1578. Det store initial er et M, første bogstav i ordet for nåde; Ivans titel begynder med ordene af Guds nåde.

serede de ved Kolding kongerigets grænse. Sin rejseskildring slutter Ulfeldt med et lettelsens suk: »For resten, så opofrer vi tack i tusen tall til Himlens Gud, som frelste os fra den grumme Pharaonis, det Christelige Nafns affsagde Fiendes, Moscovitens Haand, oc førte os uskad hiem til vor Fæderne-Land, hannem være Ære evindelig«.

Lykke, ulykke de gange paa rad. Konge og hof fandt gesandterne meget belejligt på Koldinghus, det slot, hvor Frederik II ifølge folkevisen plejede »med Riddere og Svende at drikke god Rus«. Måske var det ikke ganske uden sammenhæng med julegilderne, når det kom til at vare ret længe, før kongen blev klar over, hvad hans sendebud egentlig havde foretaget sig i Rusland. Sandt at sige gik det først rigtigt op for ham, da de russiske gesandter, der havde måttet overvintre på Gotland, hen i maj langt om længe indfandt sig i København. Så blev traktaten i dens helhed læst op for ham, med det resultat, at han blev fnysende vred — både over opgivelsen af hans rettigheder i Kurland og over selve den 15-årige fred. Forgæves søgte både kongens gode ven, Henrik Rantzau, hvem Ulfeldt på hjemvejen havde besøgt på hans slot i Holsten, og den milde Niels Kaas at stemme Frederik II gunstigere. Rigsrådet blev sammenkaldt til møde i Roskilde i juli, og her fremførte historikeren Arild Huitfeld med kraft og myndighed kongens anklage for tilsidesættelse af instruksen. Ulfeldts modargumenter hjalp ikke; både han og de andre gesandter dømtes til, som det hed, at »stande kongen til rette«. For Ulfeldts vedkommende betød dette i praksis, at han mistede sine forleninger og sin stilling som medlem af rigsrådet. En yderligere straf, som dommen gav mulighed for, gav kongen noget senere »på rådets forbøn og

for Ulfeldts slægts og venners skyld« skriftligt afkald på. Men fra den ærefulde deltagelse i det offentlige liv var den domfældte for altid afskåret; resten af sin levetid måtte han tilbringe i stille ubemærkethed på sin fynske herregård.

Ulfeldt følte sig dybt forurettet; umiddelbart efter Frederik II's død gjorde han et lige så dramatisk som totalt mislykket forsøg på at skaffe sig oprejsning. At han havde overtrådt sin instruks, er sikkert og vist, og det indrømmede han for øvrigt også selv; spørgsmålet er blot, om man ikke kunne have tillagt de fremførte formildende omstændigheder større vægt, især da der i grunden ingen virkelig skade var sket.

Nok så interessant er problemet om årsagerne til russernes tilsyneladende så gådefulde optræden. Det var jo dog vitterligt Ivan IV selv, der havde ønsket forhandling om en fornyelse af forbundet af 1562; hvorfor afviste han det da nu, hvorfor ville han nu kun strække sig til en 15-årig stilstand, endda på stramme vilkår? At henvise til et despotisk lune duer ikke som forklaring. For vel fortjente Ivan fuldt ud sit tilnavn, vel var han en af de værste voldsherskere, verdenshistorien kender, uden grænse i sin hensynsløshed og kolde ligegyldighed for menneskeliv; men det forhindrer ikke, at han tillige var en vidtskuende og villiestærk statsmand, med sikkert blik for en russisk udenrigspolitiks naturlige mål og tilsvarende evne til at fastholde dem; med dette nævnes han som Peter den Stores forløber. Hvilken rolle han havde tiltænkt Danmark i det store spil om arven efter sværdridderne, fremgår indirekte af traktaten 1562; han var rede til, i det mindste foreløbigt, at anerkende Danmarks krav på visse af ordenslandene, men forlangte så også til gengæld effektiv bistand i kampen mod polak-

ker og svenskere; dansk krigsmagt var jo dengang endnu en faktor værd at regne med. Tilbudet var for så vidt reelt nok, og det blev også accepteret. Men med aftalens overholdelse kom det til at knibe for begge parter, og navnlig fandt Ivan ikke danskerne tilstrækkelig aktive. Stettinerfredens nødvendighed begreb han ikke, og endnu mere ærgrede han sig over dansk efterkrigspolitik, der forekom ham meget tvetydig. Alligevel havde han slet ikke opgivet virkeliggørelsen af sin første tanke — derfor tog han Magnus under vingerne, derfor ivrede han for forhandling om forbundets fornyelse. Men da det kom til stykket, brast hans tro; Magnus' frafald gjorde vel sit til at bestyrke hans overbevisning om dansk upålidelighed, og da det så straks ved gesandternes ankomst viste sig, at de aldeles savnede bemyndigelse til at stille ny krig med Sverige i udsigt, tabte han al lyst til at vise sig imødekommende; når danskerne ikke ville yde, skulle de heller ikke nyde, og vilkårene strammedes derefter — ganske logisk, set fra russisk synspunkt. Flere småtræk i forhandlingsprotokollen vidner om de russiske råders mistanker om en hemmelig dansk-svensk forståelse og om deres modvillie derimod. Heller ikke i senere tider har skandinavistiske bestræbelser forøvrigt fundet forståelse i Moskva.

Væsentlige følger fik episoden ikke. Frederik II snoede sig ud af klemmen ad en udvej, som Ulfeldt selv i sit forsvarsindlæg havde anvist: han nægtede simpelthen at ratificere traktaten. De russiske gesandter blev behandlet meget køligt, om end ikke så lidt høfligere end deres danske kolleger; men noget kongekys blev de ikke vidner til, og med uforrettet sag måtte de tiltræde den lange hjemrejse. Ivan anstillede sig meget forundret over dette udfald og endnu mere over den påfølgende

forklaring fra Frederik II's side, at der var anvendt vold mod de danske udsendinge. Men ud over endnu en gang at bedyre sin villie til forhandling og forbund foretog han sig intet; de af Ulfeldt frygtede modtræk i form af angreb på Øsel og Norge udeblev. Måske skyldtes uvirksomheden mest, at svenskerne gav ham andet at tænke på; under en ny feltherres ledelse vandt de 1580—81 betydelige sejre og underlagde sig hele Estland og dele af Ingermanland. Også polsk hærmagt tvang ham til betydelige afkald, ikke mindst i Lifland. Under disse forhold fik Danmark lov at beholde Øsel, til svenskerne tog øen fra os ved Brømsebrofreden 1645. Det blev i det hele dem, der i første omgang tog broderparten af arven efter Sværdridderne. Allerede ved Ivans død 1584 var det klart, at hans liflandske politik var slået fejl, og en menneskealder senere spærrede Gustaf Adolf for et århundrede Rusland helt ude fra Østersøen.

Litteratur:

T. K. U. A., Rusland C., nr. 102. (Rigsarkivet; Ulfeldts gesandtskabsarkiv).

Jacobi Nobilis Dani Hodoeporicon Ruthenicum. Frankfurt 1608. (Ulfeldts latinske rejseberetning).

Dansk oversættelse af foregående i P. H. Resen: Kong Frederichs den Andens Krønicke, Kbh. 1680, s. 398—436.

Danmark—Norges Traktater 1523—1750. Udg. af L. Laursen. II. Kbh. 1912.

Troels-Lund: Historiske Fortællinger I, 1, Kbhvn. 1910, s. 125—55.

K. Waliszewski: Ivan le Terrible. Paris 1904.

DET HISTORISKE BYGHOLM

FRA EN PANSRET KNYTNÆVE MOD OPRØRSKE BØNDER TIL ET MODERNE HOTEL

Af *Johs. Therkelsen.*

Kampbulderet brager over Markerne ved Landsbyen Hatting. 6000 kofteklædte Bønder kæmper en vild Kamp mod 1000 sværtbevæbnede Fodfolk med Brystpanser og Staalhat. Spyd og Sværd glimter i Solen mod Høleer og jernbeslagne Plejle og har en blodig Høst; men for hver kofteklædt, der falder, er der andre til at udfylde Hullet, og desuden er Høleerne paa de lange Stager samt de tunge, jernbeslagne Plejle farlige Vaaben i en kraftig Mands Arm. Hist og her segner da ogsaa en af de sværtbevæbnede, ramt af et frygteligt Plejlslag eller truffen i Struben af hvæssede Høleer.

Vel trænges Bønderne haardt i Centrum, hvor de sværtbevæbnedes Stød er umodstaaeligt, men samtidig truer de overlegne Masser med at omklamre Modstandernes Fløje og derved omringe dem fra alle Sider. Situationen er saaledes, at ingen kan sige til hvilken Side, Sejren vil hælde. Da, i det kritiske Øjeblik lyder pludseligt lange, gennemtrængende Hornsignaler. I samme Nu gaar ligesom et hektisk Stød gennem det haardt trængte Fodfolk. Hver eneste Mand i dets Rækker ved, hvad Signalerne betyder, og at Hjælpen er nær, og med Opbydelsen af de sidste Kræfter lykkes det endnu en Stund at holde de overlegne Modstandere Stangen. Da gungrer det hult derude fra Markerne.

I Spidsen for 400 Ryttere i Plade og Jern fra Top til Taa kommer Erik Menveds Feltherre, Marsken Ludvig Albrechtsön, i fuld Firspring til Undsætning. Den erfarne Kriger, der før har sejret paa adskillige Valpladser og tidligere har undertrykt andre Bondeoprør, har med velberaad Hu og efter en bestemt Plan ladet sit Fodfolk angribe Bøndernes Hovedstyrke og fastholdt den, indtil han selv med det pansrede Rytteri kan falde Oprørerne i Ryggen. I en Længde af 100 Alen og i en Dybde af 4 Ryttere, de to forreste Rækker med fældede Lanser, de to sidste med dragne Sværd, foretages Angrebet. Sammenstødet sker med voldsomt Bulder, der lyder, som naar der hamres løs paa tomme Kedler. I næste Nu skæres Luften af et tusindstemmigt Skrig, isprængt de saaredes Dødsrallen. Nedtrampet af Jernmændene eller spiddet af de lange Lanser maa Plejlene og Hølcerne give tabt. I vild Forvirring styrter de skrækslagne Bønder af Sted for at redde Livet ved hurtig Flugt og fjæle sig i de omliggende Skove. Oprøret er med det samme blodigt og eftertrykkeligt slaaet til Jorden. Men henimod 2000 Bønder ligger døde og saarede paa Valpladsen.

Sejrherrernes Betingelser til de overvundne er strenge. Fjorten af Ophavsmændene til Oprøret rettes og stejles paa Bakkerne Nord for Horsens, der siden den Tid har Navnet »Stejlbanke«. Andre faar store Bøder, og foruden svære Skattepaalæg maa Beboerne i Bjerre og Hatting Herreder forpligte sig til straks at opføre en stærkt befæstet Borg ved Horsens.

Alt tyder paa, at der straks med fuld Kraft er taget fat paa Opførelsen. Titusinder af Læs Grus og Sten køres hertil fra de to Herreder og anbringes i en Banke af 30 Fods Højde og med en Omkreds af ca. 6 Skpr. Land. Paa denne Banke opføres da Borgen, det saakaldte »Slange-

bjerg«. Omgivet af dybe Voldgrave, af tilstødende Moradser og lavtliggende Enge, der kan oversvømmes af Horsens Fjord, er Beliggenheden meget stærk, og Borgen i sig selv en anselig Fæstning, netop en truende Knytnæve i Synet paa de urolige Bønder. De Udgravninger, der i de senere Aar er foretaget, og som den afdøde Lokalhistoriker Aage Simonsen har Æren for, har vel bragt noget af Fundamentet, omend kun en Brøkdel heraf, for Dagens Lys, thi den overvejende Del af den store Banke er forlængst bortkørt og anvendt til Fyld af Bygholms to tidligere Ejere, Bülow og Lars de Thygeson.

Omkring Aaret 1313 maa Borgen antages at være fuldført. Kong Erik Menved gæster ved den Tid Horsens og opholder sig da paa Slangebjerg. Under sit Ophold har Kongen en Sammenkomst med sin Fætter, Hertug Erik af Slesvig, med hvem han afslutter et Forlig, hvorved mangeaarige Fjendtligheder bringes ud af Verden. Der afholdes i den Anledning store Festligheder i Horsens, bl. a. ogsaa en prægtig Turnering.

I Aaret 1333 nævnes for første Gang en Foged paa Borgen, nemlig Johannes Bjørnson, »advocatus castri Bywgholm«, og i 1340 under Forhandlingerne i Spandau og Lübeck om Valdemar Atterdags Tronbestigelse nævnes den jævnsides med de vigtige Slotte, Kalø, Koldinghus og Riberhus, der hver for sig er Centrum for de 4 vigtige Partier af Jylland, som Kong Valdemar successiv maa indløse. Under de rendsborgske Grevers Plyndringstogt i Jylland 1369 belejres Borgen, og en mørk Vinternat forsøges paa en Overrumpling. Angrebet tilbagevises imidlertid med store Tab af Kongens tapre Høvidsmand, Ridderen Jens Andersön Brok til Essendrup.

Dronning Margrethe forlener Bygholm paa Livstid til Mogens Munk af Boller, der dog allerede finder Døden i

Slaget ved Eggebæk 1410, hvorefter Borgen for en Tid pantsattes til Biskop Bo i Aarhus, indtil den endelig 1451 sammen med de 4 nærmest beliggende Herreder som et Pantelen overgaar til den mægtige Adelsslægt Gyldenstjerne, i hvis Besiddelse den er i over hundrede Aar. Den første Panthaver er Henrik Gyldenstjerne til Restrup, der dog allerede dør efter fem Aars Forløb, hvorefter hans Søn, Knud, overtager Pantelenet. Knud Gyldenstjerne er kendt for sin Tragten efter Danmarks Krone. Hvor meget og hvor lidt Sandhed, der er i denne Overlevering, vides ikke med Sikkerhed. Hr. Knud, der var en smuk og indtagende Riddersmand og tilmed Høvedsmand for Livdrabanterne, har muligvis bedaaret den 18aarige Enkedronning. Under Rigsraadets Møde i Odense, hvor det drejede sig om at udpege den vordende Konge, var hans Navn i alt Fald en Tid lang stærkt i Forgrunden.

Knud Gyldenstjerne dør i en ung Alder 1467 og efterlader Lenet til sin Søn, Henrik Knudsen, der ligesom Faderen og Bedstefaderen er Ridder og Rigsraad. Ved sin Død 1517 er han Fader til ikke mindre end 22 Børn. Hans Enke, Fru Karen Bille, beholder Pantet til 1535, hvorefter det overgaar til Sønnen, Otto Gyldenstjerne, der sidder inde med det som den sidste af Slægten til sin Død 1551.

Holger Rosenkrantz af Boller faar nu Kongens Tilladelse til at indløse Pantet og beholder det paa Livstid. Ved hans Tiltrædelse er Borgen allerede meget brøstfældig, og han maa straks give den en haardt tiltrængt Reparation, hvortil Kong Frederik den 2. leverer Tømret. Som den udmærkede Administrator, Holger Rosenkrantz er, faar han snart Slottet bragt paa Fode, hvad ogsaa Indberetningerne viser. Thi skønt han sidder inde med flere

af Landets højeste Embeder, faar han dog Tid til at administrere sine udstrakte Godser paa den mest glimrende Maade. I hans Indberetninger omtales Borgens Kapel, hvori Præsten fra Hatting hver Søndag holdt Gudstjeneste. For at Præsten kunde fritages for at prædike i 3 Kirker, blev da Kirken i Eriknauer nedrevet 1560. Efter denne udmærkede Adelsmands Død 1575 kommer den gamle Borgs Skæbnetime. 1583 bliver den overdraget til Erik Lange af Engelsholm, der faar den frit paa Livstid for Tilgodehavender hos Kronen. Erik Lange er Alkymist og Guldmager i stor Stil, og han sætter snart hele sin Formue over Styr, ja, mere til. Forfulgt af sine Kreditorer maa han tilsidst forlade Landet. Under hans Styre er saavel Borgen som Lenet i høj Grad kommet i Forfald, saaledes at han af den Grund 1596 bliver det fradømt. Ved et Syn, der afholdes i Aarhundredets Begyndelse, viser det sig at være i en sørgelig Forfatning. »Det store to Lofts høje Hus Øster i Gaarden er aldeles bygfældig og ganske ufærdigt med Lofter og Vinduer, saa det staar for Fald, at ingen derpaa kan holde Huse.« Man maa have anset det for fuldstændig haabløst at reparere de gamle Bygninger, thi 1616 køber Christian den 4. Stjernholm Slot i Horsens, oprindelig det gamle Sct. Hans Kloster, lader den nysudnævnte Lensmand Christian Gyldenstjerne flytte herind, idet Lenet i Fremtiden faar Navnet Stjernholm, medens Bygholm synker ned til at blive Ladegaard.

Skønt Bygholm oprindelig har været et af de jydske Hovedlen, har det dog været ret beskedent ved Siden af f. Eks. Aalborghus, Skanderborg, Koldinghus og flere andre. Fra den ældste bevarede Jordebog fra 1604 er Bøndernes vigtigste Ydelser 258 Tdr. Rug, 723 Tdr. Byg og 545 Tdr. Havre, desuden 36 Tdr. Smør, 190 Tdr. Bræn-

devin, 55 Faar og Lam. Dertil kommer dog en Række Kongetiender, der udgør 132 Tdr. Rug, 225 Tdr. Byg samt 378 Tdr. Havre. Ogsaa Lenets Skove er af ret beskedent Omfang, og det føles derfor haardt, da General Thorstenson under Svenskekrigen lader hugge 3856 Træer, hvoraf langt de fleste er Bøg og Eg. Da de store Udlæg af Krongods finder Sted efter Svenskekrigen, faar Peter og Johan v. Uffelns Arvinger i Hamburg for en Fordring paa 40,700 Rdl. udlagt Stjernholm Slot og Ladegaard, »som er afbrændt af Fjenden og ingen Bygninger er paa«, foruden henved 700 Tdr. Hartkorn Bøndergods. Fra disse overgaar Godset 1670 til lauenborgsk Landmarskal Jochum Verner v. Bülow, der desuden af Kongen ogsaa køber den for kort Tid siden nedbrændte Bygholm Mølle. Bülow sælger Godset for 30.000 Rdl. til Generalløjtnant Jørgen Rantzau, der opnaar stor Berømmelse i den spanske Arvefølgekrig, og som 1705 atter afstaar det til Generalløjtnant Thodosius Levetzau.

I denne Slægts Besiddelse er det i 60 Aar, indtil det 1766 for 116.000 Rdl. sælges til Lars Thygesen, der nogle Aar efter ophøjes i Adelsstanden under Navnet de Thygeson. Gennem sit Ægteskab med Storkøbmanden Gert de Lichtenbergs Datter, Abel Marie, kommer han i Besiddelse af store Pengemidler, der sætter ham i Stand til at gennemføre sine mange Reformer. At han de første to Aar ved en ondartet Kvægpest mister ca. 2000 Kreaturer paa Godset nedslaar ikke hans Mod. Støt og sindigt arbejder han Gaard og Gods fremad, og gør det efter Datidens Forhold til en Mønsterbedrift. Lars de Thygeson er en meget human Godsejer. For at Bønderne kan blive i Stand til at forbedre deres Gaarde, lader han dem sidde for lav Landgilde og overlader dem Tiender for en rimelig Afgift. Han forbedrer i høj Grad deres Hesteavl ved

at holde gode Hingste paa Gaarden, hjælper dem med Afledning af skadeligt Vand, med Plantning og meget andet, og er næsten for dem som en Fader. Kendt er hans ypperlige Hollændere af Marskkvæg, der vandt hele Samtidens Beundring. 1775 opførte han den nuværende smukke Hovedbygning og senere Avlsbygninger med Sten fra Gaardens eget Teglværk, som han ogsaa har anlagt.

I Aaret 1812 dør han pludselig uden at efterlade sig Børn, men allerede tre Aar før har han ved Købekontrakt solgt Godset til sin Brodersøn Emanuel de Thygeson af Stamhuset Mattrup. Den nye Ejer har været Stiftamtmand og har vist sig som en dygtig Embedsmand. Selv er han i Besiddelse af stor Formue, men desuden har han ved sit Ægteskab med Louise v. Pløen erhvervet sig betydelige Rigdomme. Men uheldigvis har han ingen Forstand paa Landbrug. Han begyndte straks med at ofre enorme Summer paa Kultiveringsarbejder. Titusinder af Læs Mergel køres paa Jorden. Engene kultiveres med store Bekostninger. Der indføres Dyrkning af Hvede, Raps, Kartofler i stor Stil. Da det er under Pengekrisens Periode, gaar det hurtigt ned ad Bakke med Formuen. Der maa optages Laan paa Laan. Først maa han skille sig af med Fædrenegaarden Mattrup, og til sidst er hans Gæld til den kgl. Kasse og det ekstraordinære Laanefond ca. 253,000 Rdl. foruden store Skatterestancer.

1830 stilles Bygholm til Tvangsauktion og overtages af Staten, der med store Tab driver den i fem Aar, indtil den sælges til August Theodor Schütte for 308,000 Rdl. Sølv. Den gamle Kammerherre og Hofjægermester, der endnu vil erindres af mange nulevende, idet han først dør 1889, besidder Godset i over 50 Aar. Han er en overordentlig finttænkende og human Mand, som alle ser op til med den største Ærbødighed og Agtelse. Under hans

Styre blomstrer den gamle Gaard, og ved hans Død overlades den i glimrende Stil til Sønnen Ludvig Schütte, der ved sin Død efterlader den til sin Søn Dr. phil. Gudmund Schütte, der endelig i 1916 sælger den for 1,700,000 til Grev Schimmelman.

Som bekendt overdrages Godset 10 Aar senere for 3½ Million Kr. til Horsens Kommune, hvis Skatteydere her i en Aarrække har et kært Minde om Krigens gyldne Tidsalder.

Men den gamle stærkt befæstede Borg, der først var tænkt som en pansret Næve mod de oprørske Bønder, udvikler sig efterhaanden til en af de Herregaarde, hvor det 18. Aarhundredes humane Ideer og levende Sans for Bøndernes Frigørelse og Højnelse blev ført ud i Livet.

Med Herregaarden er det nu forbi, og snart vil vel Avlsgaarden ogsaa forsvinde. Velsagtens vil der rejse sig lange Gader med høje Funkishuse og maaske store Administrationsbygninger. Kun Minderne, der er optegnet i Historiens Aarbøger, vil leve. Minderne om de gamle Adelsmænd, der færdedes og levede Livet her, om Festerne, der afholdtes, naar Kongerne kom paa Gæsteri og jagede i de omliggende Skove. Biler farer nu frem og tilbage foran Lars de Thygesons smukke Hovedbygning, der nu er et moderne Hotel. En Overtjener i Kjole og Hvidt aabner Fløjdørene for de ankomne Gæster ind til de gamle Sale. »6 Horsenslager, men iskolde fra Kælderen,« lyder Ordren. Og ferme Tjenere springer frem og tilbage. Øl, Øl, mere Øl. Men vel ikke een af de drikkende Gæster skænker Fortiden en Tanke. »Sic transit gloria mundi«.

DA DAMPSKIBET KOM TIL DANMARK

Af *Aage Heinberg.*

I »Kjøbenhavns Tidende«, som Bladet, det senere »Berlingske Tidende« dengang hed, stod i Nummeret for 26. Februar 1808 en uanselig Notits, som sikkert de færreste der har læst den, har lagt noget i:

»Mechanikeren Sulton har gjort Prøve med sin Damp-Bark. Han har sejlet 150 Miil i 30 Timer, uagtet Vinden var imod, saa han ingen Brug kunde gjøre af Sejlene men maatte bestandig drive Barken frem ved Dampmaskinen.«

Bortset fra, at Notitsen er Vrøvl og Selvmodsigelse, at Opfinderens Navn er forkert gengivet, og der intet nævnes om, hvor Begivenheden har fundet Sted, fortæller den den Kendsgerning, at Opfinderen Robert Fulton paa Hudsonfloden havde foretaget sin epokegørende Sejlads, der blev Indledningen til Dampskibets mange senere Triumfer.

Fire Aar senere var over 50 Dampskibe i Fart paa amerikanske Floder; England havde bygget Damperen »Comet« og sat den i regelmæssig Fart mellem Glasgow og Greenock. Hvert Aar bragte Bud om nye Udvidelser Forbedringer og dristige Fremstød. Endelig i 1819 foretog det amerikanske Skib »Savannah« med en lille Maskine, men iøvrigt rigget som Sejlskib, den første Rejse over Atlanterhavet. Rejsen varede 29 Dage, men Dampmaskinen blev kun anvendt i 80 Timer. Der skulde gaa yderligere næsten 20 Aar, før en engelsk Damper foretog den

første Rejse fra Europa til Amerika — det var i 1838 — udelukkende ved Dampkraft, en Rejse, der varede 15 Døgn.

I Danmark var det trange Aar, Statsbankerottens Tid, og man ofrede ikke mange Tanker paa den nye Opfindelse. Enkelte Fantaster foruden mere vidtskuende Mænd har dog beskæftiget sig dermed, og Fulton blev et Navn, man lærte at kende; men ingen forstod Betydningen af den Opfindelse, han havde gjort. Saa tidligt som i 1816 indgav dog en dansk Mekaniker ved Navn Giillespie en Ansøgning til Myndighederne om Ret til i 10 eller 12 Aar »at maatte bygge Dampbaade og anvende dem paa alle danske Kyster saavel som til Fart paa Hertugdømmerne.« Ansøgningen blev pure afvist af Kommerce-Kollegiet, som alt for fantastisk og blev ikke engang forelagt Kongen. To Aar senere ansøgte imidlertid Auditør Steen Andersen Bille om en noget lignende Tilladelse, og nu fik han saavel som Giillespie foruden en tredie Ansøger, der i Mellemtiden var kommet til, Meddelelse om, at den af dem, der kunde sætte en ordentlig Dampbaad til 30 Passagerer i Gang mellem København og Kiel i Løbet af 1819, vilde faa Eneret paa denne Fart i 10 Aar. Det blev Bille, der gik af med Sejren. Han var af en kendt Familie, havde været Embedsmand paa St. Croix og var vendt hjem til København, havde købt Landstedet »Nærumgaard« og drev samtidig privat Forretning i Hovedstaden. Bille saa klart Chancen for Dampskibsfarten og tog derfor til England, hvor han købte Dampskibet »Caledonia«, som han lod sin Broder, Michael Bille, føre til København.

Det var en stor Dag, da dette mærkelige Skib stævnede ind til den endnu lille By ved Sundet. Selv om de færreste forstod, hvad det egentlig betød, regnede man det for

en Folkeforlystelse, en Sensation, og i et af Datidens Blade finder man følgende Beskrivelse:

»Den 21'de Maj 1819 strømmede Folk i Massevis ud til Toldboden, og da »Caledonia« endelig viste sig, uden Sejl og med en stærk Røgsøjle fra den høje Skorsten, med Hjulkassen omgivet af hvidt Skum, hørtes fra Toldboden et tusindstemmigt Hurraraab, som besvaredes fra Skibet.«

Men nogen større Glæde over det nye Amfibiums Tilsynekomst sporedes ellers ikke, — tværtimod, kan man sige. De gamle Søfolk, Sejlskibsfolkene, saa med Foragt paa disse nymodens Fartøjer. »Pokker skulde gaa om Bord i saadan en Tingest!« sagde de. Det hed sig stadig, at et Dampskib før eller senere vilde springe i Luften. Og endelig lød den Klage, som er saa almindelig i nye Opfindelsers Kølvand: »Kommer der mange saadanne Skibe, — hvad skal saa vi stakkels Sømænd tage os til? Det er at tage Brødet fra Landets egne Børn!«

I det store og hele kan det siges, at ingen havde Forstaaelse af, at med det nye Dampskib, med »Caledonia«, indlededes en helt ny Epoke for Skibsfarten, for Handelen, for hele Landet. Til at begynde med betragtedes Skibet kun som Kuriosum og som en Forlystelse. I »Dansk Statstidende« for 24. Maj 1819 stod følgende Meddelelse:

»Dampbaaden »Caledonia«, der nylig er ankommen fra England, foretog i Gaar sin første Rejse fra Kjøbenhavn til Helsingør. Den forlod Havnen Klokken 10 om Formiddagen og naaede her tilbage igen Klokken 5 om Eftermiddagen. I Morgen skal den gaa til Kiel, men medtager ogsaa Rejsende til Møen, Falster o.s.v., som den afsætter paa Vejen.«

Senere foretog »Caledonia« Lystture, specielt i Sundet,

og der fortælles ganske pudsigt om, hvor behageligt man kan have det under Vejs:

»Et særskilt Værelse er indrettet til Damernes »Bequemmelighed«, Spise og Drikke serveres om Bord imod særskilt Betaling, og et fuldstændigt Musikkorps vil udfylde Tiden.«

»Caledonia« blev i Reglen kaldt »Auditør Billes Dampbaad«, og den blev efterhaanden forholdsvis populær, men dog stadig nærmest betragtet som et Stykke Legetøj. Ingen tænkte sig, at »Dampbaaden« skulde blive Fremtidens mest anvendte Trafik- og Transportmiddel ud over Havene. Til Brug i hjemlige Farvande kunde den maaske benyttes, men paa de store Have maatte det anses for udelukket, — dèr var Sejlskibet eneraadende! — Da Oehlenschläger, som gerne vilde være paa Højde med sin Tid, ja, helst lidt forud for den, skrev et Hyldestdigt til Dampskibsfarten, omtalte han ogsaa Dampskibet i Modsætning til Sejlskibet i disse Linier:

»Ei over fierne Vover gaar din Bane
som Skibets med det høje Bryst,
der spiler sine Vinger som en Svane
fra Verdens Kyst til Verdens Kyst.«

Turen til Kiel begyndte Klokken 5 om Morgenen. »Caledonia« naaede saa Møen ved 2-Tiden, var i Bandholm Klokken 6 og næste Dags Eftermiddag ved Rejsens Maal. Om Bord var der to Konversationsværelser, et større og et mindre, »meublerede og decorerede med Smag og Elegance«, foruden 8 mindre Kammere »med fornødne Indretninger til at sove i, alle nette og smagfulde«.

I Sommeren 1828 foretog »Caledonia« sin første Tur over Sundet fra København til Malmø. Bille var nu ved

at blive ked af sin Dampbaad, og Skibsreder L. N. Hvidt blev Sjælen i Foretagendet. Man planlagde Fornøjelsesture til Sverige, men paa Grund af Pasvanskeligheder — det kendte man altsaa ogsaa dengang — vandt disse Ture ikke nogen særlig Tilslutning.

Myndighederne havde imidlertid faaet Øjnene op for, at der var noget, der hed Dampskibstrafik, men de modsatte sig med Hænder og Fødder Udviklingen. Da den store Købmand og Reder Jacob Holm i 1825 søgte om Eneret i et vist Tidsrum paa Dampskibsfart mellem København og Jylland, fik han Afslag fra Kommercekollegiet, der meddelte, »at Generalpostdirektionen ligesom forhen udtalte sig imod Dampskibsfarten i Almindelighed, da den bragte Forstyrrelse i de bestaaende Kommunicationsindretninger.«

Paa det Tidspunkt var der fem store Jagter, der besørgede Trafiken mellem Kallundborg og Aarhus. De skulde ikke »forstyrres« af disse nymodens Dampbaade.

Imidlertid var det umuligt for Myndighederne vedvarende at indtage dette Standpunkt, og omsider gav man sig saa. Den 3. Maj 1828 udsendtes en kongelig Plakat med følgende Indhold:

»Med kongelig Bemyndigelse har Postgeneraldirektionen anskaffet et Dampfartøj til de kgl. Brev- og Pakkeposter og de med sidstnævnte Poster følgende Rejsendes Befordring over Storebælt. Skønt imidlertid Postvæsenets Tjeneste saaledes er bemeldte Dampfartøjs Hovedbestemmelse, har Kongen dog derhos tilladt, at samme, naar den enten overfører Brevposten, eller, efter at have overført nogen af de kgl. Poster, gør Retur fra Korsør eller Nyborg, maa benyttes til andre Rejsendes Overførelse, imod at der i saa Fald erlægges i Fragt af enhver Rejsende, der medfølger samme, det dobbelte af den efter

Færgetaksten mellem Korsør og Nyborg til enhver Tid gældende Børtfragt.«

Lidt efter lidt gik det op for Folk, hvilken kolossal Forandring i Befordringen det betød at benytte Dampskibe. Det kan saaledes nævnes, at det i Reglen tog 5 Gange 24 Timer at gøre Rejsen med Sejlskib fra København til Aalborg, mens man med Damper kunde gøre det mere end fem Gange hurtigere. Lutter Behagelighed har det dog næppe været at sejle med Datidens Dampere: Opholdet om Bord var sjældent særlig hyggeligt, tit forbundet med Uheld som Følge af Maskinskade, uden ordentligt Natteleje, og der var altid en frygtelig Os af Olie om Bord. Alligevel, havde man travlt — men det var der ganske vist ikke saa mange, der havde — valgte man i visse Tilfælde Dampskibet.

Auditør Billes Privilegium overgik nu til L. N. Hvidt, og han var virkelig interesseret i Dampskibsfart. Han lod saaledes det første Dampskib bygge her i Landet, og det fik Navnet »Frederik VI«. Samtidig var ogsaa andre begyndt at interessere sig for det nye Trafikmiddel, og omkring 1830 var man naaet saa vidt, at man havde 4 Dampskibe i Fart: Til Kiel gik »Caledonia«, til Lübeck »Prindsesse Wilhelmine« fire Gange om Ugen, til Jylland »Dania«, ogsaa fire Gange — og endelig gik »Det norske« til Frederikshald, Göteborg og Kristiania. Dertil kom saa det før omtalte Postdampskib i Storebæltsfarten. For Postbesørgelsen havde Dampskibstrafikken virkelig sin Betydning, skønt Postvæsenet selv var alt andet end interesseret. Et Brev fra Lolland til Langeland maatte saaledes endnu i 30'erne sendes over København for at naa frem.

Datidens Blade omtalte mere og mere Dampskibe, og J. L. Heibergs »Kjøbenhavns flyvende Post« bragte i

Nummeret 6. Juni 1828 en Artikel med Overskriften »Dampskibsvæddeløb paa Københavns Red«. Det hedder deri bl. a.:

»Et smukt og hidtil uset Skuespil, nemlig en Væddekamp mellem to Dampskibe, havde Fredagen den 30. Maj om Morgenen lokket en Mængde Mennesker ud paa Langelinie og Toldboden. Striden var bleven foranlediget ved en forresten venskabelig Disputs mellem Capitainerne paa »Prinds Carl« og »Prindsesse Wilhelmine«, af hvilke Enhver mente, at hans Skib ikke gav den anden noget efter i Hurtighed. I Fredags Kl. 10, da »Prindsesse Wilhelmine« efter at have taget sine Passagerer om Bord lettede Anker for at gaa til Lübeck, gjorde »Prinds Carl« sig klar til at følge et lille Stykke med paa Vejen. »Prinds Carl« laa endnu med Forstavnen ind mod Byen, da »Prindsesse Wilhelmine« allerede var i Gang. Inden »Prinds Carl« fik lettet og svajet om, var »Prindsesse Wilhelmine« allerede nær ved Trekroner Batteri. Ikke des mindre indhentede »Prinds Carl« det lige udenfor Pynten af Batteriet og skød forbi det med en saadan Fart, at man ved Bommens Vagt saa »Prinds Carl«, femseks Minutter før »Prindsesse Wilhelmine« lod sig til Syne. Man kan heraf slutte, at dersom de mellem København og Lübeck og København og Kiel gaaende Dampskibe var af samme Størrelse som »Prinds Carl« og havde et Maskineri af samme Styrke, saa vilde de allerede om Aftenen have tilbagelagt deres Turc og Natten være spared for Passagererne.«

Og det var netop Natten, der var det værste om Bord.

Indtil nu havde Dampskibsfarten indskrænket sig til Rutefart i hjemlige Farvande, til Post- og Passagerbesørgelse, men virkelig Trafik i stor Stil, Fragttransport, var man endnu ikke slaaet ind paa. Meldinger indgik fra Ud-

landet om, hvordan Dampskibene mere og mere vandt Terræn, men de danske Handelsfolk var forsigtige og tilbageholdende. Tiderne var ogsaa saa alvorlige, som de kunde være, kun forholdsvis faa af de gamle Handelshuse havde overlevet Statsbankerotten, og i den lange Periode af Fattigdom, der fulgte efter, maatte man være tilbageholdende. Lidt efter lidt var der dog kommet Liv i Importhandelen igen, men det var langtfra som i Slutningen af det 18. Aarhundrede i den straalende Handelsperiode, i Niels Rybergs, Tutcins og de Conincks Tid, hvor de danske Skibe sejlede Rigdomme ind fra Østen, fra Vestindien og fra Sydamerika. Der var enkelte store Handelshuse, som samtidig havde eller efterhaanden anskaffede sig en betydelig Flaade, men det var udelukkende Sejlskibe. Der var Huse som Puggaards og Hages, Brobergs, Melchiors, Heerings og flere. Mange af disse Huses Skibe sejlede i Fragtfart, dels paa europæiske Havne, dels paa Østen eller Sydamerika. Ladninger indførtes og udførtes, og som Regel fik man Sydfrugter fra Middelhavet, Kaffe og Sukker fra Brasilien og Cuba, etc. Der var her oparbejdet en Forretning, som man haabede skulde skaffe Landet nye Rigdomme.

Men efterhaanden var man ude i Verden gaaet over til Dampskibsfart, og den Konkurrence, der hermed paaførtes de danske Handelshuse med egne Sejlskibe, blev mere og mere følelig, og mange af Skibene blev solgt. Det resulterede i trykkede Forhold for den danske Handelsverden, og det blev de store Hamburgfirmaer, der efterhaanden kunde erobre Størstedelen af en gros-Handelen paa Danmark. Saadan gik det i nogle Aar, og Situationen tegnede alvorligt. Men saa indtraf der Begivenheder, der helt ændrede Billedet: Krisen i 1847 satte ind, Resultatet blev Fallitter i stor Stil i Hamburg som mange andre Steder.

Den danske Handelsstand derimod klarede sig gennemgaaende godt, og der var nu nye Chancer for selvstændig Virksomhed. Paa det Tidspunkt havde man i Danmark en halv Snes Dampskibe til Raadighed, men for Varetransport betød de kun lidt. Der skulde gaa nogle Aar, før Initiativet for Alvor vaagnede.

Da den engelske Indførselstold paa Korn ved Midten af forrige Aarhundrede blev ophævet, kom der straks en Mængde danske Skibe i Kornfart fra alle mulige danske, ikke mindst sønderjyske, Havne til England. Dermed var Begyndelsen gjort til Handelen med England. I de følgende Aar sporedes et nyt Initiativ indenfor dansk Handel og Skibsfart, i første Række hos de to Mænd, der i den kommende Menneskealder skulde faa den største Betydning for hele Danmarks Erhvervsliv, to Mænd, hvis Navne maaske er kendt af de fleste derigennem, at to af Det Forenede Dampskibsselskabs Rutebaade er opkaldt efter dem, nemlig H. P. Prior og C. P. A. Koch.

Hans Peter Prior var den ældste. Han var Søn af fattige Forældre i Nakskov og kom tidligt i Handelslære, drev Forretning rundt om i Provinsen, især i Stege, og kom saa, da han var omkring 35 Aar, til København, hvor han begyndte Kornhandel. Han led straks store Tab men havde samlet sig Penge i Provinsen til at staa imod med, og det var disse Tab paa Kornhandelen, der førte ham ind paa at beskæftige sig med Dampskibsentrepriser. Han havde i Skotland et Par Venner, Kaptajn Robert Cook og Skibsreder Barclay, og sammen med dem begyndte han den første virkelige Dampskibsfart i stor Stil mellem Danmark og England. Men ikke nok hermed, — til Farten mellem Øerne og Jylland, til Fart i Limfjorden og andet Steds, købte eller byggede Prior det ene Dampskib efter det andet. De fleste blev til paa Værfter i Skotland,

saaledes Hjuldamperen — med ganske faa Undtagelser var det kun Hjuldampere, der gjorde sig gældende — »Zephyr«, der blev bygget i 1848, og i de følgende 10 Aar kom der næsten aarlig een Damper til, »Flora«, »Valdemar«, »Cimbria«, »Zampa«, »Dania«, »Aalborg« og endelig i 1859 Skrueskibet »Freja«.

De bedre Tider var begyndt, og selv om man i 1857 oplevede en alvorlig Krise, der rystede den danske Handelsstand, var der en rolig Udvikling at spore. Samtidig med Prior havde altsaa C. P. A. Koch taget fat. Han var Sønderjyde men kom som ung til København og var ansat i det store Brobergske Handelshus, til han etablerede sig selv. I Begyndelsen beskæftigede han sig med almindelig Agenturforretning og Kornhandel, men senere kastede han sig over Dampskibsekspedition. I 1845 blev han Ekspeditør for Dampskibet »Caroline Amalie.« Det var dog først, da han kom i Forbindelse med et skotsk Rederi og gik i Kompagni med en af Indehaverne her, William Henderson, og fik dannet Firmaet Koch & Henderson, at hans Forretning tog Fart. Den voksede mere og mere og udviklede sig til et meget betydeligt Rederi. Blandt andet anskaffede Koch & Henderson det første Skruedampskib, der kom til København, »Rhoda«, og senere overtog Firmaet Postfarten paa Island med Dampskib. I 1856 stiftede Koch Det almindelige danske Dampskibsselskab, hvis Leder han blev, og hvis Formaal var at virke hen til, at Nord- og Østersøfarten kunde komme under dansk Flag. I de derpaa følgende Aar var der et nært Samarbejde mellem ham og Prior, men det var først efter den ulykkelige Krig 1864, at man ogsaa indenfor Skibsfarten til fulde forstod Betydningen af at gaa sammen og bygge op indadtil, hvad der var tabt udadtil. Det førte til Dannelsen af Det Forenede Dampskibsselskab, hvor Tietgen

ogsaa spillede sin betydelige Rolle, men det var Prior og Koch, der gjorde Hovedindsatsen, og det er dem, der er Pionérerne for Handels-Dampskibsfarten i Danmark. Skotterne har spillet en meget stor Rolle i Forbindelse med Oprettelsen af de danske Dampskibsselskaber, ikke blot Priors og Kochs, men bl. a. ogsaa et Selskab som C. K. Hansens, der ligeledes blev til i disse Aar.

Og hermed var Grunden lagt til den Skibsfart og Handel, der med Dampskibene som Basis i de følgende Generationer skabte Velstand og gode Kaar i Tusinder af danske Hjem. Det var en ny Tid med en helt ny Ordning af Handelsforbindelserne, og Udviklingen heraf kom i første Række det danske Landbrug til Gode. Dansk Skibsfart, især Dampskibsfarten, blev et af Landets Hovederhverv, og i to Menneskealdre holdt Dampskibene Teten. Fra 1912 har vi oplevet en ny Udvikling, idet Motorskibene langsomt fortrænger Dampskibene, efter at Ø. K. havde gjort Begyndelsen med »Selandia«, bygget af Burmeister & Wain. Snart er Dampskibenes Tal reduceret saa stærkt, at der ikke vil være flere tilbage af dem end der var af Sejlskibe for en Menneskealder siden, — disse stolte Sejlskibe, som Oehlenschlæger i sin Tid troede skulde være »de eneste Budbringere fra Verdens Kyst til Verdens Kyst.«

VESTENS EROBRING

AMERIKA V

Af lærer *Arne Joh. Nissen.*

Bring me men to match my mountains,
Bring me men to match my plains,
Men with empires in their purpose,
And new eras in their brains.
Bring me men to match my prairies,
Men to match my inland seas,
Men whose thoughts shall pave a highway
Up to ampler destinies . . . .
S. W. Foss, The Coming American'.

1. Den unge Republik.

Naar en ny Nation fødes, er det altid en af Historiens store og sjældne Begivenheder. Men de er sket lige til den allerseneste Tid, og de vil ske i Fremtiden og minde om, at *Frihedsidealerne* ustandselig er paa March, selv om Undertrykkelsen kaster lange og sorte Skygger over vor Jord. De bekræfter, at Mørket maa vige engang, naar Tiden dertil er inde, og at Historien ikke skrives i Døgnoverskrifter, men i Aarhundreder.

Først Eftertiden har kunnet vurdere Storheden af de Begivenheder, som skabte den nye amerikanske Republik. For det var den første Folkefrigørelse i moderne Tid; det var et Forsøg, som kunde faa Jordens andre undertrykte og politisk umælende Folk til at spærre Øjnene op i Forundring, om de ellers lærte det at kende. Det var det *første* Forsøg med et moderne Demokrati, og derfor fik det sin store Betydning som Eksempel og

Forbillede for lignende Begivenheder, som skulde ske senere og andetsteds. Og dets Betydning er ikke blevet mindre af, at den Nation, som havde Lykke til at føre det igennem, med Tiden skulde vokse til at blive Verdens mægtigste og rigeste.

Det amerikanske Folk var ikke og er ikke bedre end andre Folk. Men man kan sige, at det var heldigere. Dets første Held var de Personligheder, som fra første Færd kaaredes til Folkets Ledere og blev dets store Forbilleder sidenhen.

De var i høj Grad menneskelige, disse Ledere. De havde Fejl, og de kunde gøre fejl. Men ingen af dem havde Planer om at blive Diktator, og ingen af dem troede, det var nødvendigt med Tvang eller Frygt eller Undertrykkelse af Modstandere for at kunne regere. I Stedet for nærede de en Drøm — en Drøm om en fri Republik med et frit og lykkeligt Folk.

I disse Ideer var Lederne enige, selv om de ofte var uenige om Midler og Maader. Folket selv var heller ikke enigt. Alle Meninger havde deres Tilhængere og deres Modstandere. Der var Stridigheder og Bitterhed og Kampe, ja endog Oprør. Men ikke engang disse havde til Formaal at afskaffe Republikken eller styrte Regeringen med Vaaben, og da de med Beslutsomhed blev slaaet ned, blev de ikke efterfulgt af Blodbade og Forfølgelser, lige saa lidt som selve Revolutionens Sejr plettedes af Blodbade paa fordums Fjender, Loyalister og Hessere, som blev i Landet. Dette var ikke Tegn paa Svaghed, men paa Styrke — Styrken af det demokratiske System, som tillader, at enhver Mening maa høres, er den end nok saa ubehagelig.

2. *Nationens »Forefathers«.*

Washington var den første Præsident. Han var mere aristokratisk end folkelig i Vaner og Væremaade, en usmidig Skribent og Taler; en Mand, som var streng og værdig, ja næsten utilnærmelig, og ikke søgte Mængdens Bifald med Slagord og klingende Talemaader. Og dog —

Dog var han Republikkens Leder fremfor nogen og var det ved sin Personlighed og ved sit Eksempel. Han kunde være blevet Konge, men han afviste de Folk, som vilde virke derfor, med vrede og skarpe Ord. Han paatog sig hver Pligt og hvert personligt Offer, som han følte, at Nationen krævede af ham. Man kan sige, at i de første og afgørende Aar samlede han selve *Unionen* i sin Personlighed. Han var den eneste Amerikaner, som omfattedes med ubetinget Tillid og Respekt fra alle Partier, alle Grupper og alle Egne i dette Land, hvis Enhed slet ikke stod skrevet i Flertallets Hjerter. *Han* havde Friheden og Enheden i Hjertet og paa Læben — hans Afskedstale til Kongressen i 1796, som udmundede i Ordene: »Forbliv forenede — forbliv Amerikanere!«, vidner derom — og det var nok.

Washington var Præsident i to Perioder, og fordi hans Eftertid ikke har villet maale nogen Mand med ham, blev det en Regel, at ingen Præsident genvalgtes mere end een Gang. Kun ved een *Præsident* er denne Regel blevet brudt: da *Franklin D. Roosevelt* i en dødsens alvorlig Stund valgtes for tredie Gang i 1940 og for fjerde Gang 1944.

Efter Tur tilfaldt Præsidentposten saa andre af Revolutionens store Mænd. Først *John Adams* (1797—1801)

og derefter *Thomas Jefferson* (1801—09). De var politiske Modstandere og bekæmpede bittert hinanden i Tale og Skrift, men bevarede samtidig for hinanden samme dybe Agtelse, som Eftertiden omfatter dem begge med.

De var Politikere, ligesom hele Rækken af deres Efterfølgere paa samme Post var det, og bag hver af dem stod en stærk Partigruppe, saadan som det maa være i et demokratisk Samfund. — Adams tilhørte *Foderalisterne*, hvis Førstemand var den begavede, noget aristokratiske *Alexander Hamilton;* det var i det store og hele det Parti, som nu kalder sig *Republikanerne*. Jefferson var Leder af »*De demokratisk-republikanske*«, de nuværende *Demokrater*.

Med Rette nævnes de alle blandt »Nationens Forfædre«. Under selve Nationens Tilblivelse satte hver af dem sit personlige Stempel paa den. Hvad de troede og vilde, det tror og vil Amerikanerne ogsaa i Dag. Ikke mindst gælder dette den blændende dygtige Hamilton, den glimrende Finansmand og Washingtons nærmeste Medarbejder, for hvem det lykkedes at bringe det ødelagte Pengevæsen paa Fode. Den *nationale* Revolution havde for ham været Hovedmaalet. Han troede ikke for meget paa Menneskers Lighed og paa Folket. Han og hans Parti ønskede størst mulig Magt samlet hos Centralregeringen, Kongressen, mens Jeffersons Parti ønskede størst muligt Selvstyre af de enkelte Stater — og vi har set, at Forfatningen prægedes af dem begge. — Mens Jefferson ønskede, at Samfundets Rygrad skulde være Farmerne, de mange smaa Jordbrug, indsaa Hamilton, at Nationens Fremtid afhang af, om der kunne skabes Industri, Søfart og Handel ogsaa. Han foretrak en rig Overklasse, som kunde sætte disse Ting i Gang; Andelstanken var jo endnu ufødt. Man kan sige, at han

blev Forløber for amerikansk Kapitalisme — paa godt og ondt.

Saadan var nogle af de Mænd, der var med til at skabe den nye Nation. Bitre Modstandere kunde de være, og uenige om Midler og Veje; men enige i dette, at de vilde skabe en fri Republik og gøre den levedygtig.

3. Vækst og Fremskridt.

Foruden at have gode Ledere havde den unge Republik et andet og lige saa afgørende Held. Den knugedes ikke af nogen bestandig Trusel fra stærkt militariserede Naboer i Nord og Syd. Den kunde udvikle sig og vinde sit Fodfæste i Tilværelsen i Fred. Og udvikle sig gjorde den.

Indvandringen fra den gamle Verden vedblev og tiltog umaadeligt. For Amerika var fremdeles et Tilflugtssted, som villigt gav Plads for alle, som søgte dertil, uanset deres Race eller Herkomst. Fra alle Europas Lande kom de, men een Ting krævede den nye Verden af dem: at de afkastede deres tidligere Nationalitet og deres medfødte Fordomme og deres Blodfejder ved Indgangsdøren, og at de indstillede sig paa at blive nye Mennesker, Medlemmer af det nye Samfund; for ellers kunde de ikke bruges. Og nogle kom og skuffedes bittert; nogle følte sig bedragne, fordi de højt besungne amerikanske Goder ikke var noget, man fik uden videre, men noget, man kunde vinde — maaske. Men de fleste fandt sig til Rette og trivedes paa den nye Jord. Der var Jord at faa billigt, der var stort Behov for Arbejdskraft, og der var fremdeles alle Muligheder for enhver, som havde de rette Egenskaber.

Folketallet var ikke stort, selv om det efter alt at

dømme vilde blive det. Ved Aar 1790 taltes knap fire Millioner Indbyggere, og kun fem Byer var værdige til Betegnelsen. Smaafarme, Plantager og Landsbyer optog Hovedparten af Befolkningen, og deres Antal skulde vokse Aar for Aar ved den hastige Ekspansion vestpaa. Nationens Vej til Storhed gik langs Solens Bane! — Hvor hjorteskindsklædte Jægere med Vaskebjørnshuer og lange Bøsser havde vist Vejen, fulgte Strømme af Nybyggerkaravaner. De stille Skove genlød af klingende Økser, Skovens Kæmper faldt, og simple Blokhuse rejstes som tusindtallige Forposter for Fremskridtet. Her var ny Jord, nye Muligheder. Vestpaa gik Bjergbækkene; de blev til Floder: Ohio, Kentucky, Tennessee og Wabash, og Nybyggerne fulgte deres Retning: mod den store Flod, »*Ol' Man River*«, Mississippi.

Ogsaa Industrier begyndte i disse første Aar. De var smaa, men varslede om kommende Udvikling. Det var i Norden, New England. Og Skibsfarten trivedes og voksede. Fra new-engelske Havne udgik anselige Fiskerflaader med barkede Gaster, Frænder af Kiplings »*Captains Courageous*« (»Havets Helte«); der var Hvalfangere som dem, der skildres i Herman Melville's »*Moby Dick*«, og der var Sømænd, som vi kender dem fra R. H. Dana's »*Two Years Before the Mast*«, der tidligt viste Stjernebanneret paa de store Have. En rig Handel paa Kina tog sin Begyndelse, og paa Stillehavssiden sejlede Kaptajn *Robert Gray* sit Skib »Columbia« op ad en stor Flod, som fik Skibets Navn. Det blev Begyndelsen til et amerikansk Krav paa *Oregon*.

Sig selv nok.

Med alle sine egne Muligheder og alle sine indre Opgaver var Amerika sig selv nok. Europas Stridigheder

og Stemninger kunde naa dertil som fjerne Dønninger, men det var ikke i Amerikas Interesse at faa dem ind ad Døren. Det er sandt, at den store franske Revolution rejste en mægtig Stemningsbølge for at bistaa den fordums Hjælper mod den tidligere fælles Modstander, men den faldt brat med Bonapartes Diktatur.

Man indsaa, at denne Napoleon kunde betyde en Fare ogsaa for den vestlige Halvkugle, om hans Held i Europa ellers vedvarede. For vest for den store Flod strakte sig *Lousiana,* og endnu engang beherskede de franske Mississippis Udløb, en af Amerikas Livsnerver, idet de havde generhvervet Deltalandet fra Spanien.

Dette kunde betyde Krig, og det var paa Nippet til at blive det. Selv det svage Ny Spanien, som faa Aar senere (1821) skulde smuldre hen i en Række uafhængige Republikker, havde været generende for den amerikanske Flodtrafik, som var de nye vestlige Territoriers Livsaare. Hvad da, naar Louisiana og New Orleans var i Hænderne paa en førsterangs Stormagt med Storhedsdrømme? — Dog, Kanonerne kom ikke til at lyde, og Krigen kom ikke. For i 1803 skete det, at Napoleon solgte ikke blot Deltalandet, men *hele det franske Omraade i Nordamerika* til Amerikas Forhandlere for en Sum af 15 Millioner Dollars!

Det var eet af de virkelig store Øjeblikke i Amerikas Historie, da Trikoloren gik ned over New Orleans' gamle Kastel, og Stjernebanneret gik op. »Vandenes Fader« var i hele sin Længde befriet for sine Lænker; det store øde Vestland laa forude og ventede paa sine Erobrere; intet kunde nu længere spærre Nationens Kongevej:

»*Westward the course of empire takes its way!*«
George Berkely, Biskop af Cloyne.

5. Fremmed Indblanding frabedes!

Amerikanerne fandt, at hvad der tildrog sig i den gamle Verden, var ikke deres Anliggende. Det havde de bl. a. lært i en unødvendig Krig med England 1812—14, hvor bl. a. Washington erobredes og Kongresbygningen *Capitol* og Præsidentens Residens nedbrændtes. — Men de mente ogsaa, at hvad der tildrog sig i den nye Verden, var deres eget Anliggende og ikke Europas. De ønskede Fred til at faa deres eget store Eksperiment, Republikken, til at lykkes. Vilde Europæere komme og deltage i Eksperimentet, var de velkomne; men kom de med andre Hensigter, vilde de møde Modstand. Dette ønskede Amerikanerne at gøre klart.

For de var ikke blinde for, at deres Herredømme over Fastlandet kunde blive anfægtet, f. Eks. ved at en eller anden Stormagt tog Kolonier for at befæste et Imperium i Det fjerne Vesten eller i Ruinerne af det fordums Ny Spanien, f. Eks. Mexico. Faren forelaa kun som en Mulighed, men alligevel.

I Aaret 1823 udstedte *James Monroe,* den femte Præsident, en Redegørelse for, hvad der skulde være det ledende Princip for Amerikas Politik. Det var *Monroe-Doktrinen.*

Heri forkyndes, at ikke alene U.S.A.s Omraade, men *hele den vestlige Halvkugle,* som havde antaget og vundet Uafhængighed og frie Samfundsformer, ikke længere maatte være Maal for europæisk Kolonisering. Det hedder bl. a.:

»I de europæiske Magters Krige om deres egne Anliggender har vi aldrig taget Parti, og det stemmer heller ikke med vor Politik at gøre det. Det er kun, naar vore

Rettigheder angribes eller alvorligt trues, at vi harmes eller træffer Forberedelser til vort eget Forsvar.«

Erklæringen indeholdt broderlige Forsikringer til alle Stormagter om, at Amerika fremdeles ikke vilde blande sig i den gamle Verdens Forhold. Men ellers var den en Advarsel, ja en Udfordring til disse Magter. Thi ribbet for diplomatiske Talemaader siger Erklæringen: »Ingen Indblanding i den vestlige Verdens Sager! Enhver Indblanding vil blive bekæmpet!« — Eller endnu kortere: »*Amerika for Amerikanerne!*«

Ingen tog dog Handsken op. Europa slikkede sine Saar efter Napoleonskrigene, og England, som havde Bekymringer for »den europæiske Ligevægt«, støttede Amerika.

Monroe-Doktrinen skulde blive og er fremdeles Amerikas ledende Politik. At den dengang anerkendtes, var en Livsnødvendighed for De forenede Stater; men den kom ogsaa til at betyde Sikkerhed for de nye latin-amerikanske Republikker, og den betyder det samme endnu. Maaske har de ikke altid haft Aarsag til at takke og elske deres Storebror. Men de ved, og Amerikanerne ved, og enhver mulig Angriber ved, at hvert Forsøg paa væbnet Indtrængen i selv det fjerneste Hjørne af den nye Verden vil betyde øjeblikkelig Krigstilstand mellem denne Angriber og De forenede Stater.

Selv om Monroe-Doktrinens praktiske Nødvendighed ikke var af øjeblikkelig Art, saa var dens Baggrund dog levende og aktuel: *et brændende Ønske om, at Den nye Verden virkelig skulde være en ny Verden,* fri for Europas Splid og Had og Krigsangst.

Amerikanerne troede, at de kunde gøre det — ja, de troede, at de var kaldede dertil, at de var *et udvalgt Folk!* — Med Rette eller Urette troede de dette, og de tror det endnu:

»Begivenhederne i Europa kaster en mørk Skygge... Dog vil jeg ikke tro, at vore Anstrengelser er spildte. Jeg skal ikke dø uden Haabet om, at *Lyset* og *Friheden* skrider støt fremad ... Og selv om Barbariets og Despotismens Sky igen skulde formørke Europas Kultur og Frihed, forbliver dette Land til at bevare og genoplive Lyset og Friheden for dem ...«

Disse Ord kunde stamme fra Præsidentens Nytaarsbudskab 1950, men gør det ikke. De er *Thomas Jeffersons.*

Han troede, og Amerikanerne troede — dengang som nu — at *deres* Livsmaade var den rigtige, og ingen Kritik af denne Livsmaade blev taalt.

Denne Tro gjorde dem selvsikre og selvstændige i Meninger og Handlinger og til Yderlighed bevidste om, at de havde noget, som de fleste andre Nationer ikke ejede. Men i fremmedes Omdømme fik de Ry for at være overlegne, pralende og ømskindede for Kritik.

En Europæer, som vilde maale amerikanske Forhold med europæisk Alen, kunde ellers finde nok at kritisere og ligefrem at le ad. Men det er sandt, hvad en fremtrædende Amerikaner *(Benét)* skriver: Amerikaneren saa ikke paa, hvad der *var,* men hvad der *burde være* paa samme Sted om et halvt Hundrede Aar, og han var fuldkommen villig til at kalde sin elendige Nybygd *Ny Athen* eller *Memphis* eller *Palmyra* eller *Eden* uden at finde Navnet mærkeligt.

Saaledes var der Grundlag for Misforstaaelser, og der blev Misforstaaelser. Naar Kritik mødes med Kritik, skabes der Afstand, og Afstand blev der udover den geografiske.

Det var to Verdener, som i det nittende Aarhundrede sejlede hver sin egen Kurs — i Politik som i Livsformer

og Tanker og Følelser. Det kunde ikke undgaas, at det blev saaledes.

Der var Den gamle Verden i Krig med sine egne Fordomme, som anskaffede sig en ny Fordom: Foragt for Den nye Verden, hvor alt tegnede sig paa Begyndertrinnet eller som Halvfabrikata, ogsaa Kulturlivet, hvis der i det hele taget fandtes noget. Altsammen efter hvad man vidste, naturligvis; men som Regel vidste man ikke stort andet, end at Folk derovre blev skalperet af Indianerne.

Og der var Den nye Verden, optaget af sine egne Forehavender og uforstaaende og ligeglad overfor Europa. Maaske bevarede Amerikanerne en ulykkelig Kærlighed til Europas nedarvede Kultur som til en Skat, hvortil de var gjort arveløse. Men den fremherskende Mening var og er vel ellers, at Europa var et mægtigt *Museum*, et interessant Museum til et Studium af deres egne Slægters Fortid, men ogsaa et Museum, et Opbevaringssted, for alt det, de afskyede og havde kæmpet for at komme fri af. Saaledes tænkte Amerikaneren om Europa — hvis han altsaa i det hele taget tænkte paa Europa!

Vestpaa!

Men Nationen voksede, og Landet voksede.

Det stødte frem ligesom i Sæt og Spring. Pludselig kunde den opdæmmede Menneskeflod ikke holdes inden for de hidtidige Dæmninger. Den stødte frem i lange Strømkiler og spredte sig og oversvømmede Indianerland. Og Kampe afsluttedes med nye Grænsedragninger og nye Freds- og Venskabsforsikringer, som — naar Tiden dertil var inde — intet betød.

Det var ofte en blodig Vej og ofte en haard og grusom Vej, naar indfødte Stammer efter fortvivlet Modstand

maatte se deres Fædres Jagtgrunde erobrede og sig selv henvist til afgrænsede Reservater. Men Fremskridtets Vej var det ikke desto mindre.

Rastløse, haardføre og kampvante »*hunters*« som Daniel Boone dannede Avantgarden. De var ikke egentlige Nybyggere. Et forkommet Markbrug kunde de drive det til, men ellers var de snarere Nomader, som slog sig ned, hvor Fiskevandet var godt eller Jagten med Bøsse og Snare gav Udbytte, og Udlængselen fik dem ofte til at bryde op mod den vigende Horisont, mod nyt Land og nye Syner. De hadede Indianerne som deres naturlige Fjender, men efterlignede dem ellers i Klædedragt og Vaner. Det var dem, der byggede de første befæstede Blokhuse og skabte Brohovederne for den videre Kolonisering.

De egentlige Nybyggere fulgte efter. En broget Flok kunde de være, men Landbrugerne udgjorde Kærnen. De kom med *Ploven*. De ryddede Land og forvandlede Vildmark til yderig Agerjord. Paa den vilde de bygge og bo, og de ventede, at deres Sønner og Døtre vilde bo der ogsaa. Deres Huse var bedre end Forgængernes — med rigtige Glasvinduer og murede Skorstene. De pløjede og saaede med Udbytte, byggede Savværker og Møller, anlagde Veje og byggede Kirker og Skoler. De var kommet til et Land, som var nyt og tomt. De byggede det. Deres Verden kunde være haard og farlig: der var Arbejdet, der var Indianerne, og der var *bad men* — lovløse Menneskegribbe. Men Lov maatte til, og de skabte den. En Stund slap de Ploven eller satte Økse og Bøsse og mødtes med hinanden for at give deres Fællesskab en fælles Orden.

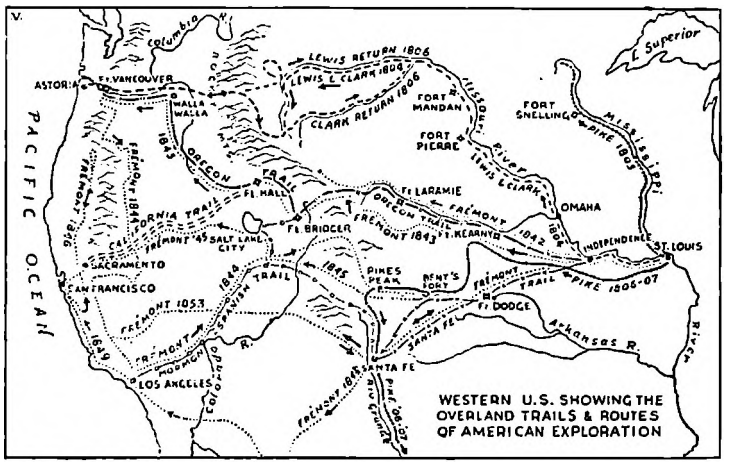

7. *Nye Stater.*

Det var anden Etape af Historiens største Folkevandring. Samme Rastløshed, Eventyrdrift og Virketrang, som havde faaet de tidligere Kolonister til at erobre den første *frontier,* Kystsletten, fik dem til at erobre den næste, Landet fra Appalacherne til Mississippi. De dannede en voldsom Menneskebølge, som Aar for Aar steg i Vælde: Ved Aar 1790 talte Indbyggerne vest for Bjergene 170,000, men ti Aar senere en Million og tyve Aar senere igen 2,600,000 — og derefter fordobledes deres Tal for hvert Tiaar.

De havde intet til fælles med det fjerne Kystlands oprindelige tretten Stater, men maatte forme deres egne. Det gjorde de, og vi kan se dem paa et Kort med de morsomme Linealgrænser, som er trukket efter Længde- og Breddegrader.

Forfatningens Fædre havde forudset, at saadanne Stater vilde opstaa, og deres Optagelse i Unionen skulde ikke kræve en Forfatningsændring eller afhænge af en Folkeafstemning. Naar et Territorium havde naaet et Folketal paa 60,000, kunde Kongressen beslutte, at Omraadet tiltraadte Unionen som selvstændig og ligeberettiget Stat.

Saadan skete det, at yderligere ni Stjerner føjedes til Unionsflagets Konstellation ved Indlemmelse af Det nære Vesten i Aarene fra 1792 til 1821. Disse nye Stater var i tidsmæssig Rækkefølge *Kentucky, Tennessee, Ohio, Louisiana, Indiana, Mississippi, Illinois, Alabama* og *Missouri.*

Forbindelsen til dette Vestland lettedes efterhaanden i høj Grad af betydelige Færdselslinier. Strategiske Forbindelser kan man ogsaa kalde dem, for ikke blot behøvedes de af den storslaaede Trafik i Sommermaanederne — Nationens Enhed behøvede dem ogsaa, idet de blev virkelige Baand mellem Nord og Syd og Øst og Vest.

Den første af disse store Færdselssystemer var *Columbiavejen,* paabegyndt 1811, som fra Maryland skød sig frem over Bjergene og Ohiodalen til Illinois, ialt 600 miles. En anden Hovedaare blev selve Ohio, som sammen med »Ol' Man River« blev Skueplads for en livlig Flodtrafik af fladbundede Skibe, Pramme og Lægtere, der førte Vestlandets Produkter til Udførselshavnen New Orleans. Men den navnkundigste Forbindelsesvej mellem Øst og Vest var alligevel *Eriekanalen,* aabnet 1825, som ved at forbinde Hudsonfloden med de store Søer skabte en Vandvej ind i Fastlandets Hjerte. Den befæstede New Yorks Stilling som Hovedby for amerikansk Handel og gjorde f. Eks. *Buffalo* ved Erie til en vigtig Havneby. Men mere end det: den ledede Emigrantstrøm-

men af New-Englændere, New Yorkere og *newcomers* vestpaa til den nordlige Mississippislette og bandt derved denne til Nordens Stater. Disse Emigranter byggede *Cleveland, Detroit* og *Chicago,* hvis Vækst til Storbyer i Verdensformat skulde opleves af nogle af deres første Nybyggere, og de skabte med Tiden nye Stater, *Michigan* og *Wisconsin.*

8. Det vilde Vesten.

Saa var Det fjerne Vesten belejret. Omringet og erobret skulde det blive ogsaa — et over al Forstand broget og farvespillende Eventyr.

De vildsomme Vidder og de gaadefulde Muligheder dér virkede som en kraftig Magnet, der drog dristige og eventyrlystne Mænd, som kendte Trækfuglelængselen i deres Blod, ligesom de tiltrak lovløse Eventyrere, der vejrede rørte Fiskevande. Hvor der ikke havde været Mennesker før uden strejfende Indianere, dér var der pludselig Mennesker — Mennesker, som kom fra hele Verden.

Beundringsværdige Forskningsrejser havde banet Vej i dette Vestland. Der var f. Eks. *Meriwether Lewis'* og *William Clark's* eventyrlige Færd i 1804—06 op ad Missouri, over Klippebjergenes Jætteryg og ned ad Columbiafloden til *Pacific* — Stillehavskysten. Der var *Zebulon Pike's* samtidige Ekspeditioner til Mississippis Kilder og vestpaa fra St. Louis over *Independence* — den vestligste Forpost — til *Santa Fé* og videre vestpaa mod Coloradoflodens »Grand Canyon«. Og der var de store Pelskompagnier, som fulgte i deres Spor og byggede Kæder af Forter i deres Handels- og Jagtomraader.

Et Varsel om, hvad der skulde komme, var Aabningen

i 1821 af den navnkundige Handelsvej *Santa Fé Trail* mellem de vestligste amerikanske Handelspladser og det fjerne Sydvesten, som dengang var under mexikansk Højhed. Snart skulde »The Trail« (»Sporet«) befares af betydelige Handelskaravaner. Vejen var lang og farefuld gennem de fjendtligsindede Cheyenners, Arapahoers og Comanchers Land, saa for at rejse sikkert maatte man være mange i Følge. Handelsfolkene, og i deres Spor Nybyggerne, kom i Sværme. Fra 1823 begyndte de at kolonisere Vejens første Etape, det mexikanske *Texas;* i 1835 var de saa mange dér, at de rev sig løs fra Mexico og dannede deres egen Stat, som dog først i 1846 og paa Bekostning af en Krig mellem U.S.A. og Mexico, indlemmedes i Unionen sammen med *New Mexico* og *California.*

Men ved den Tid var det store Opbrud til Det fjerne Vesten i fuld Gang.

Det var et vildt Land, der laa hinsides Klippebjergene, men et rigt Land med store Muligheder. Saaledes lød Beretninger fra de første faa Pionérer, Jægere, Pelshandlere og Missionærer. Rygtet berettede om Mandfolkeliv med Kamp og Slid og om romantiske Skikkelser som *Kit Carson,* den store Stifinder og Indianerkæmper. Snart skulde den vakte Interesse følges af rullende Vogntog.

Det begyndte i 1841 med en enkelt Karavane; to Aar senere fulgte »Den store Emigration« med mere end 200 Familier, over 1000 Mennesker, som Indledning til en bred Menneskeflod. Folkevandringen var en Kendsgerning.

Independence ved Missouri, hvorfra Strømmen var gaaet til Santa Fé, blev ogsaa Udfaldsport for det nye *Oregon Trail* — Oregon betegnede dengang hele Stillehavsomraadet Nord for det mexikanske California. —

»Prærieskonnerter«.

Over den bølgende Prærie gik »Sporet«, over et Pas i Klippebjergene og gennem ugæstfri Bjergegne til *Fort Hall,* hvor Strømmen delte sig i to Grene: en nordgaaende til Columbiafloden og Kysten og det sydvestgaaende *California Trail* til Sacramentodalen, hvorfra der kom sanseberusende Rygter om rige Guldfund.

Og Hjulene rullede og vedblev at rulle. Det var en menneskelig Tidevandsbølge, som skyllede mod Stillehavskysten og skabte en Epoke af ufattelig episk Storhed.

Men hvorfor? — De allerede koloniserede Omraader, som havde optaget Millioner, kunde give Plads for nye Millioner!

Det skete bare. — Det var, som skulde Nationen søge sin Skæbnes Fuldbyrdelse ad denne Vej — paa tværs af

alle Farer og alle Besværligheder og alle snusfornuftige Betænkeligheder.

De brød op, disse Tusinder af Familier, med hver deres lille Verden for at plante den et nyt Sted. Mænd og Hustruer og Børn — ofte mange Børn.

Deres fattige Husgeraad og uundværlige Redskaber og Rejseforraad var stuvet paa Vognen. Det var *The Covered Wagon* — den teltoverbyggede »Prærieskonnert«. Maaske fandtes der Plads til enkelte dyrebare Møbler, men det var alt. De medførte Urtefrø og Sædekorn, som skulde lægges i den forjættede nye Jord. Stundom ogsaa Stiklinger til Frugttræer og Frugtbuske, som paa det nye Sted kunde minde om det gamle Hjem, som var forladt. Fra Foraar til Efteraar skulde den overdækkede Vogn være deres Hjem og Karavanen deres Samfund. En Snes miles kunde tilbagelægges paa gode Dage, men paa daarlige Dage kun fem eller seks, og forude laa fra Begyndelsen 3—4000 miles ubanet vej.

De oplevede den blomstrende Præries Pragt; de krydsede brede og rivende Strømme, Bjergpasser, vilde Højsletter, Stepper og Ørkener. Og som de mødte Farer fra Naturen, kunde de ogsaa møde dem fra Mennesker, først og fremmest de frygtede Sioux-Krigeres Angreb. Som Børn blev født blev der ogsaa kastet Grave undervejs.

Hundrede Aar frem — og den rejsende i Det fjerne Vesten oplever Nutidens travle Storbyer, myldrende Færdselsveje, topmekaniserede Landbrug, Kraftværker, Industrier, Tempo og Tempo . . .

Saa kort tilbage, og den meste Jord var urørt, det meste Land tomt. Prærievognen slingrede tungt frem i besværlig Dagsmarch, til dens »wagons« ved Solnedgang formerede den kredsformede *Carrol* (Vognborg) som

Tilhold for Kvinder og Børn og som Indhegning for langhornet Kvæg, mens skæggede bevæbnede Ryttere patruljerede Natten lang, spejdende og lyttende efter Tegn paa Indianeroverfald.

De er ikke mere, og deres Tid er ikke mere, men lever i Sagn og Sang — i anonyme Viser om lovløse som »Billy the Kid« som i *Walt Whitman's* ringlende, messende Rytmer og *Willa Cather's* og mange andres Skildringer.

Saa hænder det, at Fortiden og dens Skygger faar Liv, og et hedt Pust af dens Kamp og Strid slaar gennem Menneskealdrene, mens Billede efter Billede blændes op . . .

California i den store Ulvetid 1849! — Rasende, guldfeberslagne Menneskehorder stimer mod det nye »Eldorado« fra hele Amerika, fra hele Verden; paa tre Aar vokser *San Francisko* fra 2000 til 200,000 Indbyggere; den mest lovløse Tid i Amerikas Historie skabes her; men Californias rige Jord bliver det virkelige Guld . . .

Utah's Ørken 1846! — Et selvbestaltet Israel under en selvbestallet Moses søger sit Kanaan: *Brigham Young* og »De sidste Dages Hellige«, Tidens mærkværdigste Trossamfund, grunder Mormonstaten ved Store Saltsø, og Ørkenen giver Afgrøde . . .

Og Aarene ruller, og det moderne Fremskridt haster af Sted. Det sidste Indianerland er omringet af koloniserede Omraader, og dets Grænser indsnævres. Kongressen vedtager »*Homestead*-Loven« 1862, som giver hver Nybygger Ret til 160 *acres* gratis Præriejord. En gylden Skinnebolt fæstnes i Utah 10. April 1869, og Øst og Vest er forbundet af den første gennemgaaende Bane, *The Union & Central Pacific Railway«!* Og snart sættes flere

Stillehavsbaner i Arbejde. Præriens fordums talløse Bisonhjorde gaar deres Udryddelse i Møde, mens Sydvestens Græsgange fyldes med tusindhovede Hjorde af »Texas Longhorn«. De sidste Indianerkrige kommer: Siouxstammerne tilintetgør General *Custer's* Brigade i Massakren ved Little Bighorn i Syd Dakota; Indianerlandet er *Bad Lands,* men dets Dage er talte. Dets sidste fortvivlede Modstand under Høvdingen *Sitting Bull* brydes, og Indianernes Fremtid tilhører *Reservater* — Museer for et stolt og malerisk Afsnit af Verdensdelens bevægede Historie. Ogsaa *det* sker, fordi det *maa* ske.

Mens Ødemark vandes af Hundredtusinder af Slideres Sved og giver Brød igen, rinder den egentlige Pionértid ud. Kaldet bliver fulgt; der kommer Mennesker, og der kommer Foretagsomhed; Kysterne, Prærierne, Stepperne og Bjergegnene befolkes, og nye Territorier bliver om kortere eller længere Tid nye Stater, hvor Verdens Nationer smelter hen i en Enhed, i et nyt og ungt Folk af særegen Støbning og Hærdning.

Men lavt over Jordens Niveau hæver sig Pionérernes Grave — deres, som døde undervejs, og deres, som naaede til Maalet, var det end ikke altid, hvad de havde drømt om — og særegne Stednavne genkalder hist og her Mindet om deres bevægede Liv og Kamp. Navne, som fortryller, og som har fortryllet Amerikas største nationale Digter fra vor egen Tid, *Stephen Vincent Benét* (1898—1943):

I have fallen in love with American names,
The sharp names that never get fat,
The snakeskin titles of mining-claims,
The plumed warbonnet of Medicine Hat,
Tucson and Deadwood and Lost Mule Flat.

I will remember Carquinez Straits,
Little French Lick and Lundy's Lane,
The Yankee ships and the Yankee dates
And the bullet-towns of Calamity Jane.
I will remember Skunktown Plain . . .

NIKOLAJ EDINGER BALLE

ET TIDSBILLEDE FRA OMKRING 1800

Af overlærer *Johan Jensen.*

Tiden omkring forrige aarhundredskifte var i mange henseender en brydningstid, hvori en del gammelt gik under, og meget nyt brød frem. Det mest kendte og betydningsfulde, der skete her hjemme, var bondefrigørelsen med alle de fremskridt, der fulgte deraf for vort erhvervsliv, og romantikkens genoplivelse af den danske digtekunst. Mindre husker man i vor tid paa den kamp, der førtes om den danske menighed. En strøm af nye tanker brød ind over dansk aandsliv ude fra og truede med at lede vort folkeliv bort fra sit gamle kristne stade.

En central skikkelse i denne bevægede tid var Sjællands biskop, Nikolaj Edinger Balle.

Opvækst og første virksomhed.

Han var født den 12. oktober 1744 i Vestenskov ved Nakskov, hvor hans fader, Søren Balle, var degn. Endnu før drengen var fyldt fire aar, forærede faderen ham Det nye Testamente og lærte ham at læse, og 11 aar gammel blev han sat i skole i Nakskov. Mens han gik der, skrev han og faderen breve til hinanden paa latin, saa degnen maa have været en stiv latiner, og sønnen har tidlig slægtet ham paa. Da skolen i Nakskov ikke helt tilfredsstillede Søren Balle, tænkte han paa at flytte sønnen til Slagelse skole, der nød større ry; men før han fik denne plan udført, døde han.

Moderen, der nu stod ene tilbage med en børneflok, sendte alligevel drengen til Slagelse, men hun har nok ikke haft midler til at betale for hans ophold, for han maatte som saa mange andre fattige disciple leve af velstillede borgeres godgørenhed. I skolen klarede han sig fint og kunde f. eks. undervise sine mindre vel funderede kammerater i hebraisk. Han fik da ogsaa artium med fine karakterer, da han var 18 aar, og med nogle stipendier fra skolen drog han nu til Københavns universitet.

Først besøgte han dog sin moder, der med tre døtre boede i Nakskov. Det var sidste gang, han saa hende. Aaret efter døde hun — for egen haand. Efterretningen herom maa have været et frygteligt slag for den unge student. Som biskop omtalte han hende med stor kærlighed og sagde, at han fra hende havde arvet den godmodighed, man kærligen tillagde ham, men tillige det hang til tungsind, han daglig maatte kæmpe med.

Ved universitetet fik Balle snart saa rigelige stipendier, at han ubekymret kunde drive sine teologiske studier, og tre aar efter blev han kandidat. Da han skulde holde dimisprædiken, valgte han et vers fra den 73. salme: »Men det er mig godt, at Gud er mig nær. Jeg har sat mit haab til den herre Herren, at jeg kan fortælle alle dine gerninger«. Senere holdt han en latinsk disputats, der skaffede ham et par stipendier til en udenlandsrejse.

Først drog han til Leipzig, hvor han blev et par aar. Hans udbytte var blandt andet, at han fik saa stor færdighed i det tyske sprog, at han siden skrev og prædikede lige saa godt paa tysk som paa dansk. Men han udmærkede sig ogsaa ved lærdom og blev opfordret til at studere til et professorat ved universitetet der, og man vilde gerne have givet ham magistergraden for en latinsk afhandling. Heldigvis blev det dog i København, han fik denne vær-

dighed, og et professorat blev stillet ham i udsigt, hvorved hans arbejde kunde bevares for Danmark.

Det varede dog ikke længe, før han atter drog til Tyskland, denne gang som hovmester for grev Reventlows to sønner. De opholdt sig et aar ved universitetet i Gøttingen, hvor Balle fik lejlighed til at høre forelæsninger over saa forskellige emner som matematik, romerret, historie, filosofi og litteraturhistorie. Ogsaa her blev man opmærksom paa Balles rige evner og ønskede at knytte ham til universitetet, men da han skrev hjem derom, fik han som svar en formaning om at vende hjem til sit fædreland og samtidig et tilbud om at blive forstander for kommunitetet og Borchs kollegium. Han rejste da hjem i aaret 1770 og forlod ikke mere Danmark.

Før Balle anden gang rejste til Tyskland, havde han aflagt et besøg hos præsten Otto Grundtvig i Vallekilde, med hvis datter, Frederikke Severine, han var, eller blev, forlovet. Ønsket om at kunne føre hende som brud til eget hjem har vel bidraget til, at han søgte embede som sognepræst for Kettrup og Gøttrup menigheder i Hanherred. Han fik embedet, og den 8. oktober 1771 stod deres bryllup i Vallekilde præstegaard. Det blev en stor festdag for Otto Grundtvigs familie, idet en anden datter, Anna Katrine, samtidig blev gift med teologen Hans Chr. From. Den gamle præst foretog vielsen, to sønner, begge præster, var forlovere, og en tredie broder til brudene forrettede degnetjenesten.

Balle passede sin gerning i Nordjylland med nidkærhed, og menigheden lyttede villigt til hans tale. Men milieuet passede ham ikke rigtigt. Han længtes efter de mennesker, han var vant til at omgaas i hovedstaden, og det har nok været med stor glæde, at han, allerede inden der

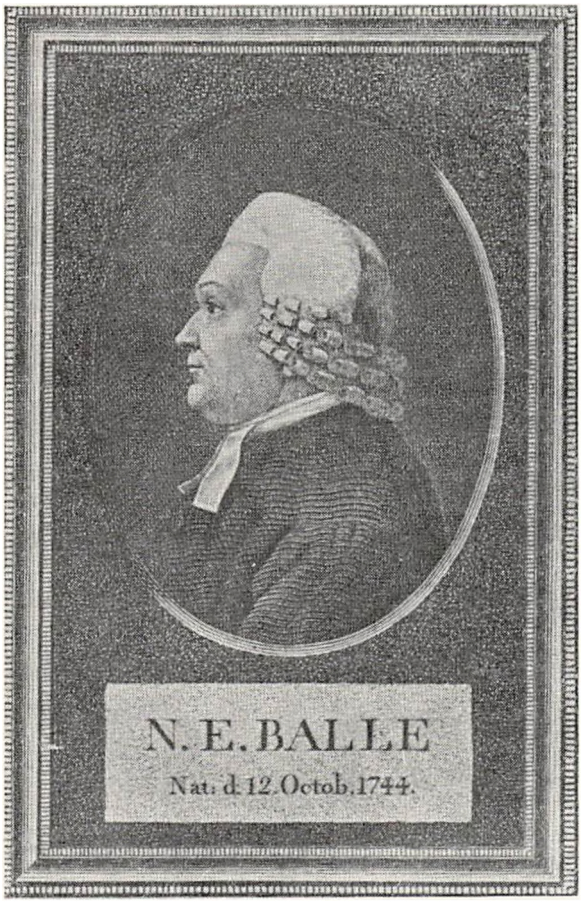

var gaaet et aar, modtog en opfordring til at blive professor ved det teologiske fakultet ved Københavns universitet. Fra nu af blev han i hovedstaden, og her faldt hans manddoms store virke.

Professorgerningen.

Hvordan var nu denne mand? Hvad havde han at bringe de unge studenter, der nu skulde lytte til hans forelæsninger? Da ethvert menneske maa forstaas i forhold til sin egen tid, maa vi først prøve at danne os et indtryk af tiden med særligt henblik paa de religiøse og kirkelige forhold. Men for at bedømme tilstanden i slutningen af det attende aarhundrede er det nødvendigt at se tilbage til den store milepæl i kirkens historie, reformationen, der i Danmark gennemførtes i 1536, og derfra i store træk følge udviklingen fremefter.

Efter reformationens rige blomstringstid, hvor salmesangen paa dansk brød frem, og hvor prædiken paa modersmaalet lod folket leve i »Evangelii klare dag«, fulgte en periode, der er kaldt rettroenhedens tid, fordi man i den fra de højeste kirkelige myndigheders side vaagede over, at alt, hvad der blev lært og forkyndt, var i overensstemmelse med Bibelen og med Luthers skrifter. Dette lagde et tryk over den fri tænkning og medførte undertiden en haard og ubarmhjertig behandling af mennesker, der dristede sig til at fremsætte tanker, der gik ad nye baner. Og livet, den kristelige livsførelse, kom til at staa i skygge af læren om de kristne sandheder. Dog, trods al ensretning, som især kom frem efter enevældens indførelse i 1660, kunde livet ogsaa dengang give sig udslag i sin mangfoldighed. I Kingos salmer, som bliver til i denne periode, mærkes hjertets synd og anger og dets fortrøstning til Gud stærkere end dogmerne, og adskillige af tidens bedste mænd søgte — uden at bryde med ortodoksien — at raade bod paa livets ulykker ved at kalde de kristne til »gudfrygtigheds øvelse« og at fremhæve troens frugter som det afgørende, og hermed staar vi ved

overgangen til den næste store fornyelse inden for kirken, pietismen.

Den kom som saa meget andet hertil fra Tyskland. Dens vej gik over Sønderjylland, hvor den i national henseende gjorde skade ved at indføre tysk gudstjeneste i adskillige dansktalende egne; den fare havde man ikke øje for paa den tid. Men ellers var pietismen som et kildevæld over en tør ager. Navnet kommer af ordet pietas, der betyder fromhed, og bevægelsen flyttede det kristne menneskelivs tyngdepunkt fra læren til livet. »En draabe sand kærlighed er mere værd end et hav af viden om kristendommen«, sagde en af banebryderne for pietismen. Og dog varede det ikke længe, før dens uheldige sider viste sig. Den enevældige regering vilde fremme fromhedslivet, og da virkningen af den pietistiske forkyndelse ikke viste sig hurtigt nok, mente den, at sagen maatte fremhjælpes ved ydre midler, og saa kom der forbud mod teater og maskerade og paabud til folk om at gaa i kirke om søndagen. Dermed fulgte fristelse til hykleri for folk, der gerne vilde vinde de mægtiges gunst, og ydre ting som almisser og afhold fra kortspil og dans blev moralbud, der kom til at skygge for pietismens oprindelige tale om hjertets grebethed som den kilde, hvorfra de gode gerninger af sig selv skulde vælde frem. Paa dette stade stod menigheden svagt overfor den næste bølge af nye tanker, der denne gang kom fra England og Frankrig.

Det var forstandsdyrkelsen, der her blev sat i højsædet, den saakaldte rationalisme. Fornuften og samvittigheden skulde være menneskets ledetraad og ikke en ydre autoritet som Bibelen og kirkelæren. Den sidste halvdel af det attende aarhundrede kaldes da ogsaa oplysningstiden, og den har smukke resultater at opvise af sit arbejde for at

give det menneskelige sin ret. Det velhavende borgerskab i København oprettede skoler, som kom til at betyde meget i den følgende tid: Borgerdydskolen, Efterslægtens skole o. fl. a. Den store landbokommission nedsattes til at forberede det lovgivningsarbejde, der førte bonden fra trælleåaar til frimands ret, og Danmark afskaffede som det første land i verden handel med negerslaver i sine kolonier. Skoleloven, der indførte undervisningspligt for alle børn, kom først i 1814, men var ogsaa en følge af oplysningstidens trang til at udbrede kundskaber, der kunde sprede den taage af overtro, der hvilede tykt over store dele af befolkningen, og give den midler til at arbejde sig frem til velstand og lykke. Thi saa store ting troede tidens filosoffer og forfattere oplysningen kunde udrette. Man troede paa menneskets evne til stadig at gaa frem i dygtighed og dyd.

Men denne stærke tro paa det menneskeliges muligheder satte den kristne lære om menneskets afhængighed af Gud i skyggen, ja, mange forkastede rent kristendommen og blev fornægtere, men de fleste prøvede at forene de nye tanker med den kristne lære. Dette lod sig gøre for den første trosartikels vedkommende. Gud havde skabt verden og indrettet den saare visetigt for menneskene; men anden og tredie trosartikel havde man ingen brug for. I det højeste blev Jesus den store morallærer, det ypperste menneske og forbillede for alle andre.

Samtidig hævdede den historiske videnskabs dyrkere deres ret til at betragte Bibelen som et historisk dokument, der kunde underkastes kritik som andre skrifter. Troen paa Bibelen som bogstavelig sandhed fra ende til anden maatte opgives, og adskillige kirkelige dogmer viste sig at mangle grundlag i den hellige skrift.

Saaledes var tiden, da Balle i 1772 begyndte sin virksomhed som teologisk professor. Uroen og gæringen var næppe naaet ud til ret mange i Danmark paa det tidspunkt; men de tilhørere, han skulde holde forelæsninger for, studenterne, havde mærket tidens puls, og de tog imod deres nye lærer med forventning. Han var jo nylig kommet hjem fra udlandet og maatte vel blive talsmand for nye tanker. At ogsaa andre end studenterne regnede Balle for en repræsentant for den nye kritiske bevægelse, ses af, at da Balle i 1774 erhvervede doktorgraden, erklærede en af de ældre ortodokse professorer: Jeg vil ikke lægge min haand paa den kætter.

Men Balle var ingen kætter. Han vilde være med til at bekæmpe overtroen og at hævde tankens ret, men han vilde ingenlunde forkaste menighedens gamle tro eller Luthers lære. Da han blev opfordret til at anbefale et philantropin i Schweiz, der lededes i den tids fremskridtsaand, udsendte han en offentlig erklæring, hvori han tog skarpt afstand fra disse anstalter, der efter deres tendens maatte føre deres disciple bort fra kristendommen. Selv vilde han holde fast ved den hellige skrift. Rønning skriver i sit store værk »Rationalismens Tidsalder« om Balle, at han gjorde det til sin væsentlige opgave at holde igen, naar udviklingen efter hans mening tog for stærk fart eller en skæv retning. Men det er ikke en gerning, der vækker begejstring, og Balle vandt heller ikke megen paaskønnelse blandt sine tilhørere, selv om de vel nok anerkendte hans flid og store arbejde for at gøre de unge teologer velskikkede til deres gerning som præster, bl. a. ved at danne et selskab for teologiske studerende, hvor de skiftevis holdt prøveprædikener, der bedømtes af Balle og de andre medlemmer. Som profes-

sor udgav Balle en dogmatik paa latin, der byggede paa Luthers lære. Den regnes for hans videnskabelige hovedværk.

Balle søgte altsaa at lede udviklingen fremad i det rette spor; men det var en større opgave, end han magtede. Rationalismens aand bredte sig, ogsaa i de danske præstegaarde, efterhaanden som disse toges i besiddelse af nye folk. Og fritænkeriske angreb paa kirken kom aabenlyst til orde i hovedstaden. Dette fik Balle til fulde at føle, da han i 1783 rykkede ind i den danske kirkes højeste stilling som Sjællands biskop. Han var da kun 38 aar gammel, og nogle samtidige mente, at der sporedes en forfængelig glæde hos ham over det høje embede. Han vidste ikke, hvad det skulde bringe ham af modgang og skuffelser.

Kirkens primas.

Hans udnævnelse gav anledning til skumlerier. Balles hustru var død i 1782, og aaret efter ægtede han en datter af biskop Harboe. Denne havde i sin tid overtaget embedet efter sin svigerfader, og da dette nu gentog sig med Balle, sagde spottefuglene, at ypperstepræstembedet nu var blevet arveligt paa spindesiden. Balle tog sig denne sladder nær, selv om vennerne erklærede, at her var ikke tale om begunstigelse, men om valget af den rette mand. Rigtigheden af det sidste godtgjorde Balle gennem mange aars trofast arbejde paa sin udsatte post. Rønning anser ham for en af de mest arbejdsomme og utrættelige biskopper, Danmark har haft. Om sin arbejdsdag skriver Balle nogle aar senere: »Sjælden har jeg haft fem timers søvn, meget ofte knap fire timers søvn for idel arbejde. Den dag i dag, maa jeg fire dage om ugen op kl. fire

om morgenen og sidder saa med pennen i haanden for at udarbejde forelæsninger til kl. ni, da jeg gaar ned paa kollegium at forelæse. Derefter staar jeg paa pinde for folk, som har at bestille hos mig, til kl. to, og efter maaltid sidder jeg som en støtte ved mit skrivebord til kl. elleve eller tolv om aftenen for at udarbejde erklæringer, skrive svar paa breve, holde regnskaber med videre«.

Han maatte tage stilling til meget andet end de almindelige embedsforretninger. Hofpræsten C. Bastholm var en flittig skribent. I 1775 udsendte han et skrift: Den gejstlige talekunst, 1777: Aandelige taler, og i 1783: Den kristelige religions hovedlærdomme til almindelig opbyggelse. Den sidste bog skulde være en sammenhængende redegørelse for hans tankegang. Balle tænkte paa at faa lavet en ny lærebog i stedet for den da brugte med Pontoppidans forklaringer; men Bastholm kom ham i forkøbet med sin bog: Religionsbog for ungdommen. Den var stærkt rationalistisk præget. Kristendommen omtales som »et supplerende anhang til en fuldstændig deistisk dyds- og lyksalighedslære«. Bogen gjorde lykke hos fremskridtsmændene, og Balle, siger Rønning, følte sig halvvejs tvunget til at samarbejde med Bastholm. Og saa udkom i 1791: Lærebog i den evangelisk-kristelige religion.

Bogen, der i almindelighed kaldes Balles lærebog, blev brugt i et halvt hundrede aar, men har været stærkt kritiseret for rationalistisk islæt. Der tales meget om pligterne. I afsnittet: Omsorg for legemet, indskærpes afholdenhed fra »umaadelighed i mad og drikke, som ikkun fordærver vor sundhed og ødelægger vor formue«, og et andet sted faar vi at vide, at »hverken husbond eller madmoder bør mishandle deres tjenestefolk med bitre skældsord«. Det er ogsaa heri, man finder det kendte citat: »Erfaringen viser, at menneskene ikke er saa gode, som

de burde være«. Og i en anmærkning hedder det: »Man kalder det religion at have kundskab om Gud og hans vilje«. Her ses tydeligt oplysningstidens tendens trænge sig frem. Balle har ikke været upaavirket af sin tid, men en del af bogen er antagelig Bastholms værk.

Da lærebogen var udkommen, tog Balle fat paa en anden opgave, som trængte sig paa, nemlig udgivelse af en ny salmebog. Han fik regeringens tilladelse dertil og samlede en flok af medarbejdere om dette værk. Resultatet blev »Evangelisk-kristelig Salmebog«, der udkom i 1798. Den bar sin tids præg, og en anmelder følte da ogsaa trang til i sin omtale af et prøvehefte, der først udkom, at udtale det ønske for salmebogen: »Maatte kun det lys, som er antændt for forstanden, tillige hede hjertet!« Trods kritik over bogen blev den dog den danske menigheds salmebog til 1855, omend »de stærke jyder« i Bjerre herred nægtede at indføre baade den og lærebogen.

Direkte angreb paa kristendommen fremkom stadig i et tidsskrift »Jesus og fornuften«, der i seks aar blev udgivet af teologen Otto Horrebow, der var stærkt paavirket af den franske filosof og forfatter Voltaire. Andre blade optog samme spottende tone, og det københavnske borgerskab paavirkedes stærkt af disse skrifter, ja, selv blandt præsterne ud over landet mærkedes verdsliggørelsen i livssynet og forkyndelsen mere og mere. Da besluttede Balle, »Bibelens ensomme kæmpe«, som Grundtvig har kaldt ham, at optage kampen paa fjendens eget omraade. Han begyndte at udgive sit eget tidsskrift, »Bibelen forsvarer sig selv«. Guldberg og flere andre venner fraraadede ham dette skridt, men han stod fast paa sin beslutning, og fra begyndelsen af 1797 udkom der i lang tid et nummer paa 16 sider hver lørdag.

Men hvor tappert Balle end kæmpede for at forsvare Bibelens sandhed, formaaede han ikke at vende strømmen. Megen opmuntring skulde han heller ikke høste paa sine visitatsrejser i stiftet eller ved at undersøge forkyndelsen andre steder i landet. Selv om der vel nok mange steder lød en gammeldags pietistisk forkyndelse endnu, var det dog især den rationalistiske nyttemoral og fremskridtstro, der beherskede de fleste præster. Ludvig Chr. Müller beskriver de kirkelige forhold saaledes:

»Levende kristendom blev en stor sjældenhed i landet. Religionen blev som alt andet gjort til en fornuftssag. Alt skulde nu ogsaa i kristelig retning være fornuftigt — nyttigt. For tankens domstol kunde de saakaldte trossætninger ikke bestaa. De blev derfor forkastede. Talen om Kristi guddom var ufornuftig, følgelig maatte den ogsaa være usand. Man vilde kun i Frelseren se den rene, dydige person, der ved sit mønster havde vist vej til et rent og dydigt levned. Gud, forsyn og udødelighed, oplysning, dyd og sædelære og borgerlig velstand blev grundtankerne i forkyndelsen. Præstens hele virksomhed blev et led i tidens rastløse arbejde for borgerligt velvære.«

Som emner for præsternes prædikener nævner samme forfatter: dydens natur, advarsel mod læsesyge, vigtigheden af at avle sunde børn, sande vinterglæder, naturen og fædrelandskærligheden, opdragelse og legemsøvelser, landbrug og kvægavl og indpodning af kokopper. Blev stoffet for tørt, blev det opfrisket med »talerkunstens klare vande« og pyntet med blomster fra skønhedslæreres rige.

Det saa ud, som om det var haabløst at stride mod tidens verdsliggørelse af folkelivet og udvanding af kirkens forkyndelse; men drevet af sin samvittighed blev Balle ved at kæmpe for det, han ansaa for sand kristen-

dom. Og han nøjedes ikke med at henvende sig til de litterære kredse. Fra efteraaret 1793 optog han en gerning, der gik ud paa at retlede jævne mennesker i forstaaelse af Bibelen, idet han gav sig til at holde ugentlige bibellæsninger, først i Wajsenhuskirken, siden i Garnisonskirke. Skønt folk flokkedes til disse foredrag, kom de dog til at berede ham et haardt personligt slag. Blandt tilhørerne var der elementer, der kom for at lave uro og spektakler. Balle maatte bede politiet om hjælp, men fik afslag. Saa skaffede Wajsenhusets inspektør et par karle til at holde orden, og Balle fortsatte. I to og et halvt aar havde han holdt sine bibellæsninger, da det saa ud til, at de skulde faa en brat afslutning. En dag fik Balle et brev fra en fornem dame, der skrev: »Under Deres bibellæsninger udøves et liderligt og skamfuldt liv; alle byens skøger indfinder sig der, saa at man endog siger, at her ikke er større horehus i København, end kirken er paa den tid«.

Hvor nær dette angreb gik Balle til hjerte, ser man af hans udbrud: »Aldrig har noget stød ramt mig saa haardelig som dette. Det var, som skulde sind og sans paa een gang forgaa«. Hans tanker kredsede derom. Kunde han roligt fortsætte den næste søndag? Da saa han med eet i tankerne, hvad Horrebow nu vilde skrive: Balles bibellæsninger er det bedste bevis paa, at den ortodokse kristendom, saa langt fra at udvikle menneskene moralsk, snarere fremmer usædeligheden. — Til sidst fik han lindring i taarer. Denne del af sin gerning maatte han opgive. Saa skrev han en redegørelse til »Adresseavisen«, fortalte om brevet og meddelte, at bibellæsningerne hørte op med det samme.

De kom dog i stand igen. Balle fik mange sympatitilkendegivelser og opfordringer til at genoptage dem.

Han spurgte da, om 24 hæderlige borgere vilde melde sig som frivillige tilsynsførende. Der kom tilbud nok, og forelæsningerne fandt nu uforstyrret sted i flere aar.

Fra 1793 havde Balle udgivet et periodisk forsvarsskrift »Pligtankeret«, senere tillige ugeskriftet »Bibelen forsvarer sig selv«, som tidligere er omtalt. Det var et kæmpearbejde, han paalagde sig selv, og naar man betænker, hvor megen aabenlys eller skjult modstand han mødte, og hvor lidt hans virksomhed tilsyneladende frugtede, er det ikke underligt, at han kunde blive træt og fristes til at give op. I 1796 tænkte han paa at forlade sit fædreland og modtage en stilling i Tyskland. Men Guldberg, den tidligere ledende minister, skrev til ham: »Nej, kæreste, værdigste biskop. De kan ikke modtage anden vokation. De kan ikke for Deres samvittighed. — — De skal dø, kæreste ven, paa Deres post, og Gud lade Dem staa der til sildigste alder og følge Dem med sin velsignelse«. Balle opgav da ogsaa tanken om at træde tilbage.

At han ogsaa havde vundet mange venner blandt sine tilhørere, saas, da fem mænd satte sig i spidsen for en indsamling af en hædersgave til Balle som tak for bibellæsningerne. Der blev henved tusinde bidragydere. Gaven var en skuepenge af guld med biskoppens billede og navn paa forsiden og en symbolsk fremstilling af hans livsværk paa bagsiden, en klippe i en oprørt sø med en kvindelig figur, der bærer kors og bibel i den ene haand og en brændende fakkel i den anden; desuden elleve medaljer i sølv til hans familie, og til hustruen et miniaturportræt af Balle indfattet i guld og perler.

Balle takkede i en offentlig skrivelse, hvori han udtaler, at han modtager gaven som »et pant paa danske borgeres urokkelige hengivenhed til sandheds ord kom-

met fra Gud«. Portrættet og sølvmedaljerne skulde blive hos hans slægt, men guldmedaljen skulde efter hans død nedlægges i statens arkiv som et kært minde for børn og børnebørn i mange led om fædres og mødres trofaste sindelag i prøvelsens dage.

Hver sommer foretog Balle visitatsrejser i sit stift, saa længe hans helbred gjorde det muligt. I de 25 aar, han var biskop, var han stiftet rundt, Bornholm iberegnet, næsten fem gange. Han var mild og overbærende mod præster, hvis embedsførelse ikke var helt i orden. En biskop skal ikke vide alt, sagde han. Selv naar han maatte skride ind, valgte han de mildeste udveje. Han hjalp ogsaa præsterne ved ordningen af deres økonomiske forhold, f. eks. ved at skaffe en bedre enkepensionering. Det ses af hans visitatsbog, at han befandt sig godt paa disse rejser, hvor han ikke alene hørte præstens prædiken og katekisation med ungdommen, men ogsaa besøgte skolerne. Som opmuntring for børnene uddelte han bøger ved disse besøg, bekostet af ham selv, op til 25 i een skole, saa det blev i aarenes løb mange tusinde børn, der havde modtaget en bog som gave af biskop Balle.

De sidste aar.

Balle maatte ofte kæmpe med tungsind, og dette tog til med aarene. Han søgte at overvinde det gennem arbejde, og hvor flittigt han drev paa med dette, er tidligere omtalt. I 1802 døde hans anden hustru pludselig. Det var ham saa haardt et slag, at han skriver i visitatsbogen: »Udenfor embedsarbejdet kender og føler jeg ingen glæde mere«. Han beder den himmelske Fader tilgive ham hans »mange ufuldkommenheder, svagheder, overilelser« og tilføjer, at hvis det nu var Guds vilje at kalde

ham hjem, fulgte han inderlig gerne. Men han slutter med bønnen: Ske din vilje!

I sine to ægteskaber havde Balle 15 børn, hvoraf 5 døde tidligt. I 1807 mistede han en 21-aarig datter. Andre huslige sorger havde ogsaa tæret paa hans kraft. To sønner, som han havde bestemt for studering, lod sig uden faderens vidende hverve til soldater. Han købte dem fri, men de blev ved militæret. Den ene blev major i den danske hær, den anden faldt som kaptajn i den østrigske hær i 1809. Den gamle fader fik en billet efter hans død, som sønnen havde skrevet, da han haardt saaret var kravlet bort fra valpladsen for ikke at falde i fjendehaand.

Selv om det har været en skuffelse for Balle, at sønnerne valgte militærvejen, er deres trang vel forstaaelig. De var dog sønner af en stridsmand, der holdt ud paa sin post, om det end var med aandens vaaben han kæmpede. Der fortælles forøvrigt ogsaa, at da englænderne i 1807 bombarderede København, gik den gamle biskop fra bastion til bastion paa volden og opmuntrede krigsfolkene til at holde ud. Fædrelandets ulykke gik ham nær til hjerte, og han sørgede med sit folk over tabet af Norge i 1814.

Men da var han forlængst færdig med sin embedsgerning. I slutningen af aaret 1807 følte han, at hans kræfter ikke mere slog til, og han indsendte da sin afskedsbegæring. Den blev ham bevilget fra 1. april 1808. Han ordinerede selv sin eftermand, Frederik Münster. Dagen efter gik hele Københavns præstestand op til ham, og stiftsprovst Plum takkede ham for, hvad han havde været for dem, en fader, en broder og en ven. Den gamle biskop var rørt til taarer.

Han tog nu ophold hos en datter, der var gift med

etatsraad Hans Olsen, og her levede han endnu i 8 aar, ivrigt optaget af kirkens og fædrelandets sag. Hans livskraft tæredes langsomt hen, og uden egentlig sygdom døde han den 19. oktober 1816. Hans grav er paa Assistenskirkegaarden.

Balles biografer fortæller ikke noget om, hvilket indtryk det har gjort paa ham, da den unge N. F. S. Grundtvig, der var opkaldt efter ham selv og hans første hustru, i 1810 holdt sin dimisprædiken over teksten: Hvi er Herrens ord forsvundet af hans hus? Vi ved derfor ikke, om han har anet det morgengry, der her dæmrede for det danske folk, eller om han har forstaaet, at her var manden, der skulde bringe det til sejr, som han selv saa trofast havde stridt for som den ensomme kæmpe. Grundtvig skrev et mindedigt, hvori det om Balle hedder:

Der stod en bøg i danelund
paa fædres grund
all med sin hvalte bue;
trods hagelvejr og hvirvelkast
den stod dog fast,
saa det var lyst at skue.

Litteratur:

L. Koch: Biskop Nikolaj Edinger Balle.
F. Rønning: Rationalismens Tidsalder.
Ludv. Chr. Müller: Danmarkshistorie, 6. Del.
G. Jørgensen: Den danske Kirkes Historie.
Hal Koch: Danmarks Kirke gennem Tiderne.

FARVEL TIL LÆSERNE

Med dette Hefte ophører »Fortids Veje« at udkomme. Abonnenttallet har været i stadig Aftagen og er efterhaanden sunket saa langt ned — til godt et Par Tusinde — at Tidsskriftet ikke længere kan bære sig. Forlaget har ikke set Udveje til at modarbejde denne Udvikling, og der er da ikke andet at gøre end at høre op. Som Redaktør vil jeg gerne slutte med at udtale min Tak til Medarbejdere og Læsere — og ikke mindst til Assurandør H. Ostenfeld, som alle Aarene igennem har virket som Redaktionssekretær. Det er med Beklagelse, at jeg hermed slutter af. Arbejdet med Tidsskriftet har været en Fornøjelse, og jeg er overbevist om, at det stadig kunde have sin Berettigelse.

Hal Koch.

Til Professor Hal Kochs Tak til Læserne vil Forlaget gerne føje sin og desuden bringe Professoren en Tak for det store Arbejde, han gennem de otte Aar har ydet som Tidsskriftets Redaktør.

Det danske Forlag.

INDHOLD

Petter Dass. Digterpræsten paa Helgeland. Af Sognepræst Peter Riemann 3
Politikeren Magnus Beringskjold. Af Viceskoleinspektør T. Bundgaard Lassen 25
Da Landsdommeren paa Bækkeskov blev myrdet. Af Lærer Erling Petersen 30
A. F. Tscherning. En demokratisk Aristokrat. Af Lærer Gunnar Brier 44
1. Maj 1929. II. Del. Af Franz Glienke 63
Træk fra Sveriges Kolonihistorie. Af Lektor Sophie Petersen 81
Polakkerne i Danmark 1658—1759. Af Lærer K. M. Hermansen 93
I Frihedens Navn. Amerika III. Af Lærer Arne Joh. Nissen 103
Dronningens Diamanthalsbånd. Af Norman Hall Hansen 120
1. Maj 1929. III. Del. Af Franz Glienke 138
Walam Olum. Et Stykke Indianerkultur. Af Pastor emer. H. Hansen 161
Snorre. Af Bjarni M. Gislason 175
»Vi anser disse Sandheder for selvindlysende — —«. Amerika IV. Af Lærer Arne Joh. Nissen 188
Øm Kloster. Af Sognepræst Peter Riemann 209
Alexander Hamilton, Amerikas store Søn. Af Kaptajn V. K. Sørensen 229
Ivan den Skrækkelige og Danmark. Af Arkivar Henry Bruun 241
Det historiske Bygholm. Af Johs. Therkelsen 264
Da Dampskibet kom til Danmark. Af Aage Heinberg 272
Vestens Erobring. Amerika V. Af Lærer Arne Joh. Nissen 283
Nikolaj Edinger Balle. Et Tidsbillede fra omkring 1800. Af Overlærer Johan Jensen 304

INDHOLD

Ivan den Skrækkelige og Danmark. Af arkivar Henry Bruun 241

Det historiske Bygholm. Af Johs. Therkelsen 264

Da Dampskibet kom til Danmark. Af Aage Heinberg 272

Vestens Erobring. Amerika V. Af lærer Arne Joh. Nissen 283

Nikolaj Edinger Balle. Et tidsbillede fra omkring 1800. Af overlærer Johan Jensen 304